KERESZTÉNY MAGVETŐ

LVI. ÉVF. 1924. JANUÁR—MÁRCIUS 1. FÜZET.

A MAI UNITÁRIUS HITELVEK KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE.

(Rendszeres unitárius hittan-történet).

(Folytatás).

Másik hajtása a Serveto-féle lengyel antitrinitárizmusnak a Pauli Gergely által képviselt irányzat volt, mely nem a Czechowicz-féle irányból, hanem azzal egyidőben, sőt bizonyos tekintetben már ezelőtt fejlődött ki s utóbb socinianizmus néven a lengyel antitrinitárizmusnak legerősebb hajtása lett. Pauli tulajdonképen akkor lett vezetője ez iránynak, mikor 1561-ben Blandrata Lengyelországból Erdélybe távozott. Blandratának szellemében összeállított confessióját az 1561-ki pinczowi kálvinista zsinaton adta először elő, hol megtagadván a niceai hitvallást s az első öt nagy egyetemes egyházi zsinatnak határozatait, Gonesius felfogásán messze túlmenve, Krisztus praeexistentiáját is kétségbe vonta. Tagadta a kisgyermekkeresztelésnek bibliai és jogos voltát. E negativumokkal szemben hirdette, hogy a halál a lelket nem választja külön a testtől s a test nem hal meg örökre, hanem ellenkezőleg, a lélekkel egyszerre támad fel. Ebből aztán azt is következtette, hogy a lélek nem a testtől független lényeg. A test haláláról való tant szerinte a pápák találták ki azért, hogy ilyen módon a pokolról, a tisztító tűzről s a szentek imádásáról való bibliaellenes dogmákat meg tudják okolni.* Azt is vallotta, hogy keresztény embernek nem szabad világi hivatalt vállalnia s fegyvert viselnie. Paulinak e nézeteit** az említett pinczowi kálvinista zsinat kárhoztatta,

* A feltámadásról való unitárius hitnek kialakulását e tanulmány folyamán külön cimen részletesen fogom ismertetni.

** Pauli Gergelynek többszörös összeköttetése volt az erdélyi unitárizmussal. *Tabula de trinitate* c. munkájának több argumentuma megtalálható a *De falsa et vera cognitione unius Dei* c. Kolozsváron 1567-ben megjelent munkában. A lengyel eklézsiák által 1579. tavaszán készített s Kolozsvárra küldött *Judicium de invocando Jesu Christo,* mely Dávid Ferencnek „non adoramus“ tanát cáfolta, szintén Pauli fogalmazása volt, akárcsak a rakowi egyházközségnek Palaeologus Jakab ellen még 1573-ban Kolozsvárra küldött *Coetus Racowiensis adversus Jacobum Palaeologum* kezdetű cáfoló irata, melyben e Dávid Ferenc-párti hittudósnak azon állítása ellen nyilatkozott, hogy „Christum non sustulisse magistratum politicum“. Pauli lefordította lengyelre Blandratának *Aequipollentes ex Scriptura phrases* c. munkáját. *Rozdzial starego testamentu od nowego zydowstwa od chrzescianstwa* (= differentia veteris et novi testamenti judaismi et christianismi) c. munkája, mely 1568-ban jelent meg, valamint *Okazanie Antychrysta* (= descriptio Antichristi) c. művei Serveto „Restitutio Christianismi“-jének a Dávid Ferenc és Blandrata által 1569-ben Kolozsváron „De regno Christi és regno Antichristi“ cimen kiadott kivonatos újra lenyomtatása alapján készültek. Hasonlóképen

de a következő évben, 1562-ben, Piotrokowban tartott egyeztető zsinaton már diadalra segitették, amennyiben az ellenkező felfogásuakkal szemben Schomannak, Lutomirski Stanislavnak s nehány más főnemesnek támogatása mellett Pauli és társai kijelentették, hogy ők nemcsak vallják e nézeteket, de azok szabad hírdetése érdekében mint antitrinitáriusok önállóan is fognak szervezkedni. Az erre következő sok-sok lengyel zsinatnak felsorolásától itt eltekinthetünk. Az érdeklődőt Krasinski grófnak többször idézett alapvető művéhez utasítjuk. Elég itt csak annyit megjegyeznünk, hogy az ilyenképen önállóvá lett antitrinitáriusok 1562. év végétől, illetőleg 1563-tól kezdve mint önálló secta szerepelnek a lengyelországi reformáció történetében.

Ez a Pauli féle irányzat maguk között a lengyel antitrinitáriusok között tulajdonképen csak 1574-ben jutott teljes diadalra mikor is a már említett 1574. évi krakkói confessiót és kátét ilyen szellemben elkészítve közös megállapodás alapján kiadták. Ez a krakkói confessio és káté még azon évben eljutott Erdélybe, hol az akkor alig 20—25 éves Enyedi György írt hozzá *Praefatio in primam Catechesim Racowiensem* címen előszót. Hogy Enyedinek e munkája kéziratban terjedt-é el vagy pedig ki is nyomattatott, azt nem lehet tudni, mivel az egykori szöveg ma már ismeretlen.[1] Úgy látszik azonban, hogy e confessio és káté

Dávid és Blandratának e munkája (De regno etc.) alapján készítette Pauli *Krotkie dowody ktore dziecinny Krzes od ludzi przeciwnyck Bogu wymislony zbiiaiem* c. munkáját, mely a gyermekkeresztelés ellen Servetonak Dávid és Blandrata idézett könyvében található argumentumait adta elő lengyel nyelven. A feltámadásról szóló *O prawdziwey smierci, zmartwichwstaiu i zywocie wiecznym Jezusa Chrystusa Pana naszego* cimű művére 1580-ban Palaeologus Jakab írt terjedelmes cáfolatot „Confutatio vera et solida iudicii Ecclesiarum Polonicarum de causa Dn. Francisci Davidis" cimen, csatolva hozzá Blandratának 3 igen érdekes levelét. Ha mindezen adatokat, valamint az itt fel nem sorolt, de Wallace „Antitrinitary Biography" (London, 1850) II. köt. 191 lapján levő bibliografiai utalás alapján még összeállítható más adatokat figyelembe vesszük, könnyű észrevennünk, hogy Pauli Gergelynek szoros összeköttetése volt Erdéllyel. Ő volt Blandratának állandó lengyel tudósítója és exponense. Érdekes volna itt filologiailag is kimutatni, hogy pl. Servetonak tételeit Pauli mennyire Dávid Ferencnek és Blandratának közvetítésével vette át könyveibe. Azonban e tárgyra vonatkozó jegyzeteimnek közlését, egyáltalában a Pauli-féle lengyel és a Dávid és Blandrata-féle erdélyi antitrinizmusnak teljes bibliografiával kisért feldolgozását épen úgy más alkalomra kell halasztanom, mint pl. annak a kapcsolatnak a megvizsgálását, ami Paulinak és Enyedi Györgynek bibliamagyarázatai (explicationes) között van.

[1] Hogy azonban nem lehetett sokáig aktuális írás, onnan következik, hogy az 1574-iki lengyel confessioból 1593-ban Socinus Faustus próbált iskolai kátekizmust átdolgozni. E munkájával azonban egészen nem készült el soha. Kéziratának töredékei a Bibliotheca Fratrum Polonorum I. kötetében *Christiana religionis institutio* cimen maradtak fenn. E töredékek 1603-ban Statorius Péter kezéhez jutottak, ki azokat tovább kidolgozta, de be nem fejezhette. Ebben a továbbfolytatott alakjában került a kézirat Smalcius Bálint, Moscorovius Jeromos és Volkelius János birtokába, kik azt ismét átdolgozva 1605-ben lengyel nyelven kinyomtatták. Ez volt a később oly híressé vált rakowi kátének első kiadása. (A rakowi káté történetéről később részletesen beszámolunk).

annyira megnyerte Enyedi Györgynek tetszését, hogy most már Pauli eredeti munkájának, az 1572-ben lengyel nyelven nyomtatott *Wyklad mieyle nie ktorych Písma starego y novego Testamentu ktore Antychrist Bogiem Troycom y Chrystusem przed Jezusem zmyslyonim Zatrudnie* (= Explicatio quorumdam dictorum S. Scripturae V. et N. Testamenti, quae Antichristus, effingenda Deum Trinunum et Christum ante Jesum existentem obscuravit.) című bibliamagyarázó munkának bővebb s szakszerűbb feldolgozásához látott. Minthogy a két munkát még senki sem hasonlította össze,[1] helyénvalónak tartom arra itt kitérni. E két műnek szerkezete közös: mindenik 3 részre oszlik, egy előszóra (1), melyben a szentírás alapján össze van foglalva az antitrinitáriusok hite Istenről, Isten fiáról s a szentlélekről; aztán az ótestamentum (2) s végűl az újtestamentum (3) nehezebb s fontosabb helyeinek magyarázatára. E bibliamagyarázatok általában két trinitárius hittétel ellen szólnak, úgymint az ellen, hogy Isten három személy és hogy Krisztus az incarnatio előtt mint öröktől fogva való Isten létezett. Közös felfogásuknak legjellegzetesebb része azonban nem ez volt, hanem Krisztus imádásának, az u. n. adoratio-nak tana. Pauli is, Enyedi is azt állitották, hogy Krisztus nem lényege, hanem csak minősége szerint Isten, ki az incarnatio alkalmával vette fel az isteni tökéletességet, ennélfogva Krisztus nem ugyanegy Isten az Atyával, hanem „Istennel felette igen egyes, összeszerkesztett" (Enyedi: Explicatio, magyar fordítás 113 lap). Ebből következik, hogy nem ugyanazzal a tisztelettel, de azért tisztelettel tartozunk neki. Minthogy azonban, mivel „a Krisztus Urunk oly Úr, aki által mindenek vannak, azaz kinek jövetelével, közbenjárásával ép úgy, mint eszközzel, az Atya Isten mindeneket megújított és újonnan szűlt" (Enyedi i. h. 473 l.), azért „amiképen Isten megérdemli vala az imádást, a Krisztus is imádást érdemel, amely mindazáltal nem azon, nem is egyenlő, hanem valami módon hasonló ahoz, amely az Istent illeti" (Enyedi i. h. 646 l.). Ebből következik, hogy Krisztust segítségűl is lehet hívni. „Jóllehet azonban, ha szinte megengedtetnék is, hogy a Krisztust segítségre kell hívni, azaz őtőle segítséget kérni, — nem leszen avval örök Isten. Mert holott olvassuk Hebr. 2. 18. hogy a Krisztus megsegítheti azokat, akik kisértetnek, segítségre hivhatni, nem úgy mint örök Istent, hanem úgy, mint közbenjárónkat, papunkat és fejünket" (Enyedi i. h. 465—66 l.). Ennek a kerűlgető okoskodásnak a lényege az, hogy Krisztus, kit segítségül is lehet hivni, isteni imádást érdemel tőlünk. Krisztus tehát imádható. Ez a Pauli—Enyedi-féle adoratio elmélet, amelyről az antitrinitárizmusnak ezt az irányát, szemben a farnoviánitákkal, az adorantes-ek irányának szokás

[1] Noha arra a figyelmet *Bock* (Historia antitrinitariorum I. köt. II. rész 611 l.) már 1784-ben felhívta.

elnevezni. Az antitrinitárizmus lényegét illetőleg tehát Paulinak s Enyedi Györgynek felfogása megegyezett, a kidolgozásban azonban Enyedi jóval módszeresebb és mélyrehatóbb volt. Pauli a biblián kivül csak kevés forrásmunkát használt fel, Enyedi figyelemmel volt a római katholikus, lutheránus és kálvinista hitű legkiválóbb theologusok összes műveire. Könyve valóságos repertóriuma a korabeli hittudományi szakirodalomnak. Ehhez járult, hogy fejtegetései sohasem töredékesek, hanem az illető bibliai szövegnek minden szempontra figyelő tanulmányai. Enyedi egyszerre volt filologus, theologus és filozófus. Könyvének némely részei valóságos klasszikus mintái a szakszerű bibliamagyarázatnak. Igy különösen mintaszerű a Pál apostol Filipp. 2. r. 5. és 15. verseire irt, valamint Szent János evangéliomának előljáróbeszédéről való magyarázata. Ma — amikor a bibliamagyarázat egészen művelődéstörténeti alapon történik — természetesen sokkal mélyebben belátunk a bibliai szövegbe, de a XVI. század végén a bibliának nem igen volt alaposabb ismerője és magyarázója egész Európában a magyar Enyedi Györgynél.

Ez a Pauli—Enyedi féle christologia Lengyelországban Pauli Gergelynek 1591-ben bekövetkezett halálával megszűnt, illetőleg beolvadt a Socinus Faustus által képviselt u. n. sociniánus irányzatba. Erdélyben azonban tovább is érvényben maradt. Enyedi György mellett különösen az antverpeni származású és Németországból Lengyelországon át Erdélybe került Spangenberg Everardus kolozsvári lelkész vagy tanár (— mert foglalkozását bizonyosan nem tudjuk —) buzgólkodott annak terjesztésében, ki 1593—1596 között, tehát épen Enyedi püspökségének idejében tartózkodott Kolozsváron. Enyedi halálának évében ő is elhagyta Erdélyt s Rakowba ment. Itt élt 1610-ig. Ugy látszik azonban, hogy Paulihoz, illetőleg Enyedihez visszahajló felfogását nem módosította Socinus Faustus tanai szerint, mert 1610. május 18-án a lengyel unitáriusok Németországba utasították ki. Életéről részletes feljegyzések találhatók Bocknak becses könyvében (Historia Socinianismi II. 903—907 l.) s Wallace-nak angol nyelvű Antitrinitarian Biography-jában (II. 378—80 l.). Minket ezúttal főleg az a két levél érdekel, melyet Socinus Faustus irt hozzá s amely a Bibliotheca Fratrum Polonorum I. köt 477 s köv. lapjain található. Az első levélben (1593. márc. 14.) Socinus az Itáliából Erdélybe hazatérő és útközben épen nála Krakkóban időző Gyenge Fabius (Fabius Genge) által küldi Radecius Máténak Spangenberghez adresszált levelét; e levél végén üdvözletét küldi Kolozsvárra Erasmus Jánosnak. A másik levélben, melyet 1596. aug. 10-én küldött ugyancsak Krakkóból Kolozsvárra (s mely „ex gallico in latinum versa“ van idézett helyen közölve), Socinus érdekesen utasítja vissza Spangenbergnek azon kivánságát, hogy mondaná meg, mennyi idő múlva fognak e földi dolgok jobbra

fordulni. Jósolni — úgymond Socinus — sem nem akar, sem nem tud. E levelezés (mely magyar nyelven eddig ismeretlen volt) érdekes adaléka a lengyel—erdélyi összeköttetés történetének. Látszik belőle, hogy Socinus nagy tekintélyét Kolozsváron még azok is elismerték, akik különben nem mindenben értettek vele egyet. Spangenberg Kolozsvárról való eltávozása után is fenntartotta Socinussal összeköttetését, miként ezt az idézett Bibliotheca Fratrum Polonorum-ban fennmaradt további Socinus-féle levelek igazolják. Pedig hogy közöttük egyebek mellett a christologiában is (bár, mint Socinus ismertetésénél látni fogjuk, nem lényegbe vágó) különbség volt, azt Spangenbergnek számüzetése után 1610. május 18-án Németországból a rakowi lengyel unitáriusokhoz küldött „Everhards Spangenbergs Brieff von Antorff, geschrieben an einer Schwester der gemein die man nennet der Polnischen Brudern" c. levele bizonyítja, mely levelet Bock i. m. 88—89. lapján ismertetett.

Socinus ezenkívül levelezésben állott magával Enyedivel is. 1596. szept. 16-án Krakkóból Kolozsvárra Enyedi Györgyhöz küldött levele — melynek kivonatát magyar fordításban Jakab Elek közölte a Keresztény Magvető XXV. köt. 144—150 lapjain — érdekesen mutatja a christologiában egyfelől a Pauli és Enyedi, másfelől a Socinus Faustus felfogása közötti különbséget. E levél olvasásakor azonban egy különös dolog ötlik szemünkbe. Socinus egy korábbi levelében (melynek szövege ma ismeretlen) arra kérte Enyedit, hogy irná meg neki bizalmasan s őszintén, mint vélekedik Krisztus-imádása-tanáról s ezzel kapcsolatban közölje, hogy a közte (Socinus közt) és Dávid Ferenc között fennálló idevonatkozó véleménykülönbségről mi a nézete. Enyedi válaszolt e kérésre, de levelének hiteles szövegét szintén nem ismerjük, tartalmából is csak annyit tudunk, amennyit Socinusnak a Bibliotheca Fratrum Polonorum I. köt. 483 s köv. lapjain Enyedihez küldött viszontválasza fenntartott. E viszontválaszban Socinus a tényállást úgy tünteti fel, mintha Enyedi a vitakérdést igy formulázta volna: imádandó-é Krisztus vagy nem? Minthogy pedig a biblia az imádást expressis verbis nem rendeli el, ennélfogva Enyedi szerint Krisztust jogosan nem is imádhatjuk, tehát ne is imádjuk. („. . . ita nos nullo modo posse Christum jure invocare".) Socinus felfogása e tárgyban viszont az, hogy „Enyedi az imádás *lehetősége* kérdését az imádás *szükségességévé* változtatta, holott itt nem az a kérdés, hogy *kell-e* imádni a Krisztust, hanem az, hogy jogosan *lehet-e*? Kétkedni abban, hogy Krisztust lehet-é imádni, annyi mint kétleni, hogy ő valóban a mi királyunk, akinek hatalma van minket meghallgatni és megsegíteni. Ennélfogva Krisztust jog szerint lehet imádni (Christum jure a nobis invocari posse)." Nem tudjuk ellenőrizni, hogy Socinus csakugyan helyesen foglalta-e össze Enyedi Györgynek véleményét e tárgyról. Ha azonban az e levélben levő Enyedi-

féle nyilatkozatot összehasonlítjuk Enyedi György „Explicatio"-jának ide vonatkozó fejtegetéseivel, akkor azt kell mondanunk, hogy Socinus félreértette s félremagyarázta Enyedit. Az Explicationak 388-ik oldalán ugyanis ez van:

Pari ratione, cum Christus victa morte et doloribus inferni superatis, resurrexisset et plenariam potestatem regnumque super omnes tam izraelitas, quam gentes obtinuisset, videbatur similis esse illi Deo, qui Dauidi subiecerat plurimas gentes. Sic igitur Deus verus merebatur adorationem, ob suam illam potentiam, ita *etiam Christus propter simile imperium, adorationem meretur.* Quae tamen non eadem, neque aequalis, sed quoddammodo similis est illi, quae Deo debetur.

E nyilatkozatban minden félreértést kizáró határozottsággal van meg, hogy Enyedi szerint Krisztus imádást érdemel. Tehát ő nem a „kell", hanem a „jogos érdem" s ennélfogva a „lehetőség" álláspontján állott. Hogy csakugyan ez volt Enyedi nézete, az még részletesebben kifejtve prédikációiban található meg, melyeknek a sárospataki református főiskola birtokában levő kéziratos kötetét Kanyaró Ferenc ismertette a Keresztény Magvető XXXIII. évfolyamában; a székelykereszturi unitárius főgimnázium könyvtárában levő kötetről pár szóval (de tartalmi ismertetés nélkül) Jakab Elek emlékezett meg ugyancsak a Ker. Magvető XXV. köt. 138. lapján; a kolozsvári unitárius kollégiumi könyvtárban levő kéziratos kötetekről azonban sehol nem találtam bibliografiai ismertetést, miért is azoknak tartalmát jegyzetben adom.*

* A 737. kézirattári szám alatt három kötet van. Az egyik kötetben (737/a), melynek sarkára „G. Eniediny concionum II. triacas" van felírva s amelyet az utolsó oldal utolsó sorai szerint „scribebat Joannes Bitay, rector scholae Thoroczki in schola Thoroczkana A 1664," 30 prédikáció van 1—30-ig való sorszámozással. A másik kötetben (737/b), melynek szövegkezdő lapján e feljegyzés olvasható: „Secunda triacas concionum George Eniediny 1593 habita Claudiopoli, scripta a Gervasio Lisznyai A. D. 1613 in oppido Toroczko", a következő prédikációk vannak: 35—37, itt a sorrend megszakad s a 47 után a 41, majd a 43 következik, a 44 hiányzik, 55—57 megvan, 58 hiányzik, 59—61 megvan, vagyis e kötetben a tartalommutató szerinti 32 prédikáció helyett csak 18 prédikáció van. A harmadik kötetben (737/c), melynek sarokcime: „*Concionum IV.*", megvan 37-től 66 sorszámig minden prédikáció a 49 és 60 számuak kivételével, tehát összesen 24 egyházi beszéd. A folytatólagos ötödik kötet a sárospataki református főiskola könyvtárának tulajdona (ismertette Kanyaró fennt idézett helyen) s 66 prédikációt tartalmaz a következő rendben: Kezdődik a 89 végével, a 90, 91, 92 és 93 csonkán van meg, 94—116 megvan egészen, 117—121 hiányzik, 122 töredékesen van meg, 123 megvan egészen, 124 hiányos, a könyv tartalomjegyzéke szerint e kötetben megvolt a 125—133 prédikáció is, de ezek most hiányoznak. Nem ismerjük a negyedik kötetet, mely a 67—88 számú beszédeket tartalmazta. Talán ez a kötet van a székelykereszturi könyvtárban?

Erre a kérdésre jelenleg nem áll módomban pontos választ adni. Péter Lajos székelykereszturi tanár kollégám kérésemre átnézte a szóban levő kötetet s azt írja róla, hogy az 420 oldalnyi vaskos kötet (ex libris Joannes Killyéni); benne a beszédek nincsenek folytatólagosan sorszámozva. A 331-ik lapon levő cimlap-féle oldalon ez áll: „Sexta Triacas concionum bona memoriae viri Georgy Enyedini. Scriptae per manus Gregory Feyerdj Anno 1619. Die 17 May". Később meg ez olvasható: „Septima Tricas". Ezek azt mutatják, hogy

e kötetek Enyedi beszédeinek ötödik és hatodik részei, melyekről eddig nem tudtunk. Nem lehetetlen, hogy a kötetnek első fele tényleg a feltételezett negyedik kötet. Mindezeket hitelesen csak a kötetnek a többi kötetekkel való filologiai összehasonlítása után lehet megállapítani. Ide írom még azt is, hogy Péter L. kollégám levele szerint a kötet 243-ik oldalán kezdődő szövegnek címe ez: Concio opposita concioni Joh. Szilvási apostata.

Itt emlitem meg, hogy a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában Enyedi Györgynek még két kéziratos kötete van. Egyik a 474 kézíratkönyvtári jegyű, melynek tartalma a következő: a kötet ajánlólevéllel kezdődik, mi 1593 okt. 26-ról van keltezve, Szilvási Jánosnak szól, Enyedinek sajátkezű írása. Utána következik „concio Georgy Eniedini, opposita Johannis Szilvasy concioni, quam habuit Claudiopoli 17 die octobris Anno 1593“ (Ez a concio tulajdonképen válasz Szilvási Jánosnak 1591. mondott s nyomtatásban is megjelent következő munkájára: „Oratio J. Sz. Praemissa Disputationi Publicae, in Synodo Orthodoxorum Ungarorum Vasarhelyni celebratae A. 1591. Cibinii A. 1591.“) A rákövetkező cimnélküli dolgozatnak tartalmát egy egykoru írású s a könyvhöz füzött cédula igy jelöli meg: „Defensio concionis Georgy (Eniedini) adversus Apologiam (Johannis Szilvasy)... eam editam.“ E defensioban nagyon sok történeti vonatkozás van. Enyeditől származó aláírása ez: Claudiopoli 23 february 1594 Georgius Eniedjnus.“ Ez után egy oldalra terjedő szöveg van ilyen cimmel: „Chirographum Joannis Ziluasy, quo se senatui Claudiopolitano obstrinxit.“ A kötet ezeken kivül négy rendkivül becses kéziratot őrizett meg (másolatban), melyek közül az első három Palaeologus Jakabé s a Palaoologusra vonatkozó irodalomban eddigelé teljesen ismeretlen. Együttes cimlapjuknak szövege ez: „De providentia, Cont. Cal. *Jo. Pal.* et quidam ejusdem de peccato originis. Item de matrimonio et de sacramentis, tam examinatio ad scriptum Nicolai Parutae.“ Palaeologus neve e cimlapon felismerhető röviditéssel van meg. Magában a szövegben a cimek így következnek: „De providentia. *J. P.*“, „De Matrimonio *Jo. P.*“ (Ennek a kezdősora ez: Et erunt duo in carnem unam. Matth. 19. J. P.), „De peccato originis J. P.“ Ez utóbbi után 7 üres lap következik. Ez után „An omnes ab uno Adamo descenderint“ cimmel két és féloldalra terjedő írás. Hogy ez volna Paruta írásának examinatioja, azt a szövegből nem lehet eldönteni. (Teljesség kedvéért megemlítem, hogy *a kolozsvári unitárius kollégiumi könyvtárnak 966 sz. kéziratos kötetében Palaeologus Jakabnak 11, emitt pedig 3, összesen 14 munkája van meg, amiről a Palaeologusra vonatkozó szakirodalom nem tud semmit*). A kötetnek utolsó része a következő cimlappal kezdődik: „Responsio ad Michaëlis Chereny de Balasfalva, assertiones scholasticas, de sanctissima et individua trinitate. Anno D. 1593. die novemb. 23.“ Az írás Enyedinek sajátkezű írása. Utolsó sorai ezek: „Finis Claudiopoli, absolvi 24. decembr. 93.“

A másik kéziratos kötetnek kéziratkönyvtári száma: 32. Cimlapjának teljes szövege: *Exercitium* compendiosum sacrae theologiae, in quo omnes loci controversi tum Veteris, tum Novi Testamenti dilucide explicantur et a Trinitariorum argumentis ac eorundem resolutionibus, distinctionibus, instantys solide viradicantur, et ydem rursus in eosdem retorquentur, ab anonimo quodam divizum in duos libros. Huic accesserunt fragmenta quaedam non minus utilia, quam reliqua. A cimlap hátulsó lapján érdekes unitárius anagramma olvasható: DEUS = ez azt jelenti, hogy „Deus est unus solus“, ISTEN = ez pedig azt jelenti, hogy „Isten sehol több egynél nincsen.“ Az első értekezés, melyet Karácsonyfalvi Balázs másolt le 1653-ban (jun. 8-án fejezte be a kolozsvári kollégiumban), két részre oszlik (1—200 és 201—332) s tartalma szerint rendszeres hittan. Utána következik „Summa doctrinae Christianae de deo patre, filio ejus Jesu Christo et spiritu sancto“, melynek leirását az utolsó sorok szerint Karácsonyfalvi Balázs 1653 január 23-án fejezte be a vargyasi iskolában. A következő értekezésnek cime: „Balthazár Rákosinus Caspari Boythino rectori scholae Vásárhelina dignissimo S. P. D.“ E két oldalra terjedő szövegnek aláírása: „Datum Radnotini Anno 1621. 3 Marty.“ Erre következik a „Defensio argumentorum Balthasaris Rakosini adversus responsionem Casparis Bojtini“. Minthogy a

Enyedi György halála után a Pauli—Enyedi-féle unitárius christologiának Erdélyben Toroczkai Máté volt legkiválóbb képviselője, kinek theologiai munkásságából az volt a legfontosabb, hogy Enyedi György halála után sajtó alá rendezte annak főművét, az *„Explicationes“*-t, utóbb pedig magyarra fordította azt. Azonban a magyar fordítás (*„Az ó és új testamentombeli helyeknek, melyekből az háromságról való tudomán232nyt szokták állatni, magyarázattyok.* Enyedi György, Erdély országában az egy Atya Isten és az ő sz. Fia, az Jézus Krisztus felől, szent Lélek által kiadatott tudományban egyező ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott. És annak utána Toroczkai Mátétól ugyan azon ecclesiáknak püspökétől magyar nyelvre fordíttatott“.) a latin nyelvű eredetinek nem szószerinti átültetése, mert a magyar szöveg — mint ezt már Jakab Elek és Kanyaró Ferenc észrevették — „az erős kifejezéseket elhagyta vagy sokban enyhítette“. Mindazonáltal a könyv szelleme, a szöveg legnagyobb része, a kardinális tételek megfogalmazása, tehát lényegében véve az egész könyv az Enyedi Györgyé. Toroczkainak saját theologiai felfogását *„Az keresztyéni üdvösséges tudománynak a régi és új testamentom szerént egybesummáltatott értelme az Keresztyének lelki épületekre“* című kátéja mutatja leghitelesebben.[1] A Pauli—Enyedi-

defensio s a rákövetkező értekezés között egy üres oldal maradt, úgy tetszik, hogy a szöveg nem teljes. A következő értekezésnek nincsen címe, de egyébként szövege szószerint egyezik a 474. kézirattári jegyű kötet „Defensio concionis Georgij (Eniedini) adversus Apologiam Johannis Szilvasy“ szövegével. Utolsó sorában mint ott, itt is Enyedi aláírása olvasható. Az aláírás után a másoló finom apró betűkkel odaírta, hogy „hoc opusculum G. E. editum contra . . . Szilvasium discipulum suum“, aki az unitáriusok kolozsvári iskolájában tanult, az unitáriusok pénzsegélyével járt külföldön, aztán hazatérve kálvinista „et hostis nostrae ecclesiae“ lett. A másoló magát így jelöli meg: „Ego Basilius Salatki Karácsonyfalvi in schola Vargjasiensi m. p. Anno 1653. die 16 Marty“. A könyvnek utolsó része: „Prolegomena elucidationi tractatus theologici a clarissimo viro Geor. Enyedino concinnati praemissa.“ A másoló az utolsó sorokban feljegyezte, hogy e munkát Dálnoki Mihály „perpetua memoria dignissimus rector scholae maioris Claudiopolitanae“ kezdte lemásolni, de munkáját 1648. április 22-én a halál félbeszakította. „Scripsi in schola Vargjasiensi, Anno 1653 die 26 Marty finivi Basilius S. Karácsonyfalvi“.

[1] E könyvnek csak az 1632-ből való kiadását ismerjük, melyet Tordai János készített sajtó alá, ő írta alá a dedicaló levelet is, mellyel e könyvet „Tolnai János uramnak, az Colosvári respublicanak királybirájának“ ajánlotta, ki a Dunántulról jött Kolozsvárra, unitárius vallású volt és akit Isten „fiakkal, leányokkal és unokákkal“ (továbbá „külső és belső sok javaival“) látogatott meg. Ez epistola dedicatoria után egy reggeli és egy esti könyörgés következik. A tulajdonképeni kátét ezenkivül N. Bükfalvi Imrének „epigramma ad lectorem“-je előzi meg, mely után a „praefatio libelli“ olvasható, majd egy záró epigramma „A. T. Claud. Thorozk.“ aláírással, végül egy „szép Isteni dicséret“ (Mondjatok dícséretet keresztyének az Ur Istennek . . .). Ezek után következik maga a káté, vagyis „Az keresztyéni (!) tudománynak rövid sommában kötött fundamentoma“.

A káté folytatása (folytatólagos lapszámozással) „Az Izraelnek egy Istenéről és annak szent Fiáról az Jezus Christusról, és az szent Lélekről való ének, amely a szent irásból egybeszedegettetett Thordai Máthé által.“ Ez

féle antitrinitárius christologiának magyar nyelven e kis könyvecskében találjuk legrövidebb, egyszersmind legszabatosabb megfogalmazását. E könyvecskét jól kiegészíti Toroczkainak *Az egy állatban levő három személyekről való tudakozódás* című kéziratos munkája, melyet 1913-ban Balassa József budapesti tanár fedezett fel egy budapesti antiquariusboltnak kéziratai között s e sorok írója ismertetett részletesen az Irodalomtörténet c. folyóiratnak 1913. évi folyamában.[1]

Toroczkai Máté halála után Tordai János (a zsoltárköltő) volt utolsó képviselője Erdélyben az adorans christologiának. Ő azonban már nem tudta a Radecius Bálint püspöksége alatt Erdélyben diadalra jutott Socinus Faustus-féle socinianizmussal szemben tovább is régi érvényében tartani a Pauli-Enyedi-féle christologiát úgy, hogy az ekkor kénytelen volt helyét átengedni a socinianizmusnak.

A lengyel unitárius christologia harmadik irányát röviden a *non adoramus-christologiájának* nevezhetjük el. A non adoramus-christologia Erdélyből jutott el a lengyelekhez. Ennélfogva ha a lengyeleknél való kifejlődését megakarjuk érteni, ismernünk kell, hogy Erdélyben hogyan jött létre s innen miképen terjedt tovább. E kérdések közül az egyikkel, azzal, hogy miképen jött létre Erdélyben a non adoramus-christologia, „A

éneknek utolsó sorai ezek: „Az ki lelki örömmel ezeket kiadta, Isten oltalma alá minden dolgát hagyta, Makón szent szeretetnek zálogául hagyta, mert hívek épülését szemeivel látta".

Hogy e könyveknek, de főleg a kátének volt-é ennél korábbi kiadása is, azt nem tudom, minthogy belőle csak ez a kiadás ismerős.

[1] Toroczkai munkájának szokás tartani *Az keresztyéni vallásnak rövid tudománya* című 1632-ben megjelent kátét is (*Szabó Károly :* RMK. I. 622. szám), mely a 130-ik oldal bizonysága szerint a rakovi kátének magyar fordítása. Hogy ez nem Toroczkainak a munkája, azt a fenntiek alapján most már megértjük. E káté a Socinus Faustus-féle socinianizmusnak magyar nyelvű tolmácsolója volt, míg Toroczkai a Pauli—Enyedi-féle christologiát tartotta saját hitének.

Itt említem meg, hogy 1607-ben Argentus Jánostól az alábbi című könyv jelent meg: „Defensio Societatis Jesu adversus Matthaei Turoscai Arianorum et Michäelis Tasnadij Caluinistarum superintendetium. accusationes. Habite a Joanne Argento ejusdem societatis in Transylvania vice provinciali, apud ipsos Transylvanorum ordines Medgiesini comitiis generalibus congregatos, die 14. septemb. anni 1605. Dum Stephanus Botskai rerum potius societatem publico e Transylvania decreto proscribere adniteretur." (V. ö. *Szabó*: R. M. K. II. 328. sz.)

E könyv tehát részben Toroczkai Máté ellen íródott. Minthogy azonban egyetlen példánya Pannonhalmán van, nem állt módomban tartalmát megismernem.

Ide tartozik továbbá a következő könyv is, mely 1608-ban Bártfán jelent meg: „Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum adversus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus Serenissimum Dominum, Dominum Stephanum Dei gratia Hungariae et Transylvaniae principem, gentemque Hungaricam in odia et contemtum potentissimorum Germaniae principum inducere et adversus eos more iesuitico concitare volentes Arianismi insimulare non sunt veriti." E röpiratnak magyar nyelvű kiadása is volt, mint azt *Szabó Károly* i. m. 330 sz.-nál említi.

magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században" c. 1914-ben megjelent könyvem 50—81 lapjain behatóan foglalkoztam. Vizsgálódásaimat azonban akkor — könyvem céljának megfelelőleg — Dávid Ferenc halálával megszakítottam. Most azonban tovább megyek s összefoglalva, részben kiegészítve említett könyvemnek fejtegetéseit, részletesen tárgyalom a Dávid Ferenc nevéhez füződő non adoramus-christologiának sorsát Dávid Ferenc halála után is.

Kezdjük az ismertetést Stancaronak bemutatásával, ezzel a tragikus sorsú antitrinitáriussal, kinek élete a legnyugtalanabb volt minden kortársáé között s kit mindannak ellenére, hogy Krisztusnak kizárólag ember voltát egész Európában ő hirdette legelőször, eddigelé nem számitottak az unitárius theologusok közé.[1]

Annak a velencei antitrinitárius társaságnak, melyet az inquisitio 1542-ben szétkergetett, egyik tagja, Stancaro Ferenc, orvos és héber nyelvtanár, Révay Ferencnek ismételt hivására[2]

[1] Vele magyarul legrészletesebben e sorok irója foglalkozott *Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században* c. tanulmányának (megjelent a Keresztény Magvető 1909. évi folyamában) 185—190 lapjain, hol a rávonatkozó magyar és idegen nyelvü bibliografia is fel van sorolva.

[2] A levelek közölve vannak a *Karácsonyi—Kollányi—Lukcsics* szerkesztésében megjelent: „Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújitás korából" c. oklevélgyüjtemény V. kötetének 125—8 lapjain (Bpest, 1912). Az első levelet Révay Ferenc nevében 1549 január 17-én Petrus Paulinus Páduában tanuló diák küldte Páduából tanárjának, Stancaronak, Retiába (Svájc). E latin levélnek magyar fordítása a következő: „Dolgaidról dicső Stancarus, a közelebbi napokban értesültem egyebek mellett nagyságos uramnak leveléből, melyet különösen azon egyéb dolgok miatt, melyek a levélben vannak, hozzád nem küldhetek el; (de belőle) azt, ami rád látszik vonatkozni, meg nem másitott szavakkal leirva neked küldöm: — Stancaronak irdd meg, hogy érintkeztem Frater Györgynek itt a királynál levő követeivel, közülük az egyik az erdélyi alvajda, kik mindnyájan bizonygatták, hogy Stancaronak, ha Erdélybe jön, lesz helye Erdélyben, mely dologról őt biztosíthatod, küldvén neki útiköltségre öt koronás pénzt. — Ime a nagyságos Urnak izenete. Amit az öt koronás pénzről tennem parancsolsz, nem fogom elmulasztani. Ha már most lett volna, kivel a pénzt hozzád biztosan elküldhettem volna, elküldöttem volna. Ha kedved lesz Erdélybe menni, te magad jöhetnél érte. Az Erdélybe való útazásról neked kell döntened. Ha elhatározásodról értesülnék, neked mint kedves szülőnek, jó tanácsot adnék." Hat nappal e levél után (1549 jan. 23-án) Gyalui Torda Zsigmond írt ugyancsak Páduából Stancaronak (amico et fratri): „Neked nem hiányzik a tiszteletreméltó állás Erdélyben, tudjuk nemes Révai Ferenc leveleiből, ki egyszersmind utasítást adott Péternek, hogy neked úti költségül öt koronát adjon. Hiszem, hogy Péter e dologról neked bővebben írt. Miért is, ha határoztál az Erdélybe való útazásról, mint ez célszerű lesz, Isten segedelmével kelj útra De megejtvén magaddal minden számítást, vajjon üdvösebbnek tartod-e menni, mint maradni? Az erdélyieknél jó dolgod lesz. Ne félj azoktól, kiknek hatalma benned most nagy félelmet ébreszt. Van tudomásom igen sok nemcsak polgáremberről, de a lovagrendből való főnemesről (ex equestri ordine primarios), kik irántad jóindulattal vannak eltelve. És ahogy ami igen érdemes patronusunk, nagyságos Révai úr írta, nem hiányzik részedre a biztos állás sem."

E levelekben sok becses történeti adat van. Mindenekelőtt az, hogy Stancaro — ki Gyalui Torda Zsigmonddal 1549-ben baráti viszonyban élt, — akkor, mikor kaproncai Paulinus Péter, az itt közölt első levélnek írója,

1549 tavaszán Retiából (Svájc) Kolozsvárra jött, majd innen előbb Brassóba s onnan Nagyszebenbe ment, hogy a szászok részére elemi iskolákat állítson fel, illetőleg az elemi iskolai tanítást megszervezze. Stancaro ez alkalommal kevés időt töltött Erdélyben, mert egy fél év mulva már Krakkóban találjuk. Uj állását — a krakkói egyetemen a héber nyelv tanszékét — 1550 tavaszán foglalta el, tehát akkor, amikor épen Krakkóba érkezett Lismanini is. Egy évi wittenbergi tartózkodás után 1551-ben Socinus Laelius is Krakkóba ment, hol ez időtől kezdve nagyszabású hittani viták folytak. Mig ott volt Socinus Laelius is, ő volt a mozgalom középpontja; miután visszaútazott Wittenbergbe, az addigi szétágazó nézetek szabadjára bocsáttattak s megindult a pártoskodás a hít dolgaiban. Különösen Stancaro igyekezett élére kerülni az antitrinitarius mozgalmaknak, kit reformeszméi miatt a világi hatóság még Socinus Laeliusnak krakkói tartózkodása idején elfogatott. Azonban Stancaro börtönéből kiszökött s egy antitrinitarius érzelmű főnemesnek, Stadnitzkinek, birtokán, Dubieckoban, telepedett le, hol iskolát nyitott s hatalmas patronusának védelme alatt tanított tovább. Röviddel utóbb Pinczowban találjuk, hol arra birta rá új földesurát, Olesnitzkit, hogy egy 50 pontból álló szabályzat szerint a pinczowi templomnak istentiszteletét reformáltassa meg. E szabályzat, melyet eredeti szövegében nem, csak az egykori Orzechowskinak feljegyzéseiből[1] ismerünk, az első összefoglalása az 1551-beli antitrinitárius újításoknak. Főbb állításai ezek voltak: a mise bálványimádás; az úrvacsora csak emlékeztető jel Jézusnak utolsó vacsorájára; az istentiszteletet mindenütt a hívők anyanyelvén kell tartani; a szentek és martyrok képeit nem kell tisztelni; a régi templomi szokások eltörlendők, püspöki méltóságot csak azok viseljenek, akik a velejáró kötelességeket valóban el is tudják végezni; szükség van külön papnevelő iskolák felállítására, hol tiszta theologiát, szónoklást, nyelveket s logikát tanítsanak; a jócselekedetek véghez viteléhez nincs szükség világi hatósági engedélyre, mert mi Jézus Krisztusra kell, hogy hallgassunk, nem azokra, akik megbotránkoztak rajta; az egyházközség tartson gyakran zsinatot, a pinczowi eklézsia, mely hetenként gyülésezik, legyen

Páduában tanult, — a páduai egyetemen tanár volt. Ennek évét azonban ma már nem lehet megállapitani. Ez a kaproncai Paulinus Péter később csanádi püspök lett. Gyalui Torda Zsigmond viszont Eperjesen lett tanár. Stancaronak hire általuk elterjedt az országban még Magyarországba jövetele előtt. (Paulinus és Gyalui Torda életéről lásd: *Frankl* Vilmos: Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása. 1538—1555 c. akadémiai értekezését 1873-ból, valamint dr. *Veress* Endre: Fontes rerum Hungaricarum I. köt. Matricula et acta hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Bpest, 1915. c. műveket.) Nem kevésbbé érdekes az is, hogy Stancaronak Páduában Gribaldo Máté is tanártársa volt, ki később szintén antitrinitáriussá lett. (V. ö. *Frankl* i. m. 28 l.)

[1] *Chimera*, Köln, 1563. Részletes ismertetését olvashatni *Krasinski*: Geschichte der Reformation in Polen, 81 s köv. lapjain.

általános mintakép; a papot s a tanítót az állampénztárból kell fizetni; végűl: ha a király s a világi hatóság meg akarja akadályozni a protestantizmus terjedését, a népek maguk döntsék el, hogy mi történjék az újításokkal. Ez elvek akkor oly heves ellenzésre találtak, hogy Stancaro 1551 végén kénytelen volt elhagyni Pinczowot. Ekkor a königsbergi egyetemre ment a héber nyelv tanáráúl. Königsbergben épen akkor folyt a hires Osiander-féle vita. Stancaro május első napjaiban érkezett meg s rögtön beleszólott a vitába, sőt állításainak igazolására még két könyvet is kinyomtatott azon 4 hónap alatt, amennyit e városban töltött. A vita a megváltásról folyt. Osiander, szintén egyetemi tanár, azt állította, hogy Krisztus csak isteni természeténél fogva volt megváltó. Ezzel szemben Stancaro a másik végletre helyezkedve azt mondta, hogy Isten Istennél nem lehetvén közbenjáró, ennélfogva Krisztus csak emberi természet szerint lehetett üdvözítője az emberiségnek. Minthogy állításának éle ilyen formán főképen a trinitas ellen irányúlt, nemcsak Osianderrel találta magát szemben, hanem az egyetem többi tanáraival is, miért aug. 23-án az egyetem patronusától — a bradenburgi fejedelemtől — elbocsáttatását kérte s most az Odera-melletti Frankfurtba ment szintén hébernyelvmesternek. Itt kinyomtatta a fentebb ismertetett pinczowi reformszabályzatot, ami miatt előbb Musculus András tanárral majd a zürichi lelkészekkel kerűlt vitába. A vita ezúttal is a trinitas és antitrinitas körűl forgott. A brandenburgi fejedelem Melanchtont kérte fel döntésre. Melanchtonnak „Responsio de controversiis Stancari“ c. könyve (1553) oly súlyos rosszalást tartalmazott, hogy Stancaronak Frankfurtot is sürgősen el kellett hagynia. Ekkor rövid tartózkodásra Lengyelországba ment, honnan még ez évben (1553) Magyarországba távozott Petrovics Péter munkácsi várparancsnoknak udvarába orvosúl, majd követte Petrovicsot a temesi bánságba; honnan a városi tanács meghivására 1554 elején Kolozsvárra jött papnak.[1]

Elfoglalván lelkészi állását, csakhamar éles szavakkal kelt ki a római katholikus dogmák és ceremóniák ellen, majd kritika alá vette magát a lutheranizmust is, mondván, hogy az fejlődésében félbenmaradt hit. Végűl Krisztusról azt állította, hogy „az emberi nemnek mind megváltója, mind közbenjárója nem mindkét t. i. isteni és emberi, hanem csak emberi természet szerint s ezt Pál apostolnak ezen szavaival bizonyította: egy a közbenjáró Isten és az emberek között, az ember Jézus Krisztus.“ E kijelentései miatt nem lehetett maradása Kolozsváron. A felzúdult közvélemény elől ecsedi Báthory Györgynek krasznai várába menekült. A szász lutheránusok az

[1] *Sigler* egykorú Choronologiája nyomán. (*Bél*: Adparatus ad Histor. Hungariae . . . I. köt. 74 l.) A többi forrást idézi *Jakab E.*: Dávid Ferenc Emléke, Bpest, 1879. 18—19 l. Az évszám az események sorrendjének megfontolása alapján teendő 1554-re.

1554 őszén tartott nagyszebeni zsinaton tiltakoztak háromságtagadó nézetei ellen. Tiltakozásukat Hebler Mátyás szász püspök kihírdetés végett írásban is közölte az Erdélyben levő összes lutheránus egyházközségekkel. Az ugyanezen év nov. 1—5-ig tartott széki zsinaton a Beszterce-vidéki lutheránus papság nyilatkozott ellene. Stancaronak a kolozsvári, illetőleg ezuttal való erdélyi szereplése egész Európa szerte nagy feltünést és izgalmat keltett. Melanchtonnak *Responsio de controversiis Stancari*[1] c. könyve, valamint a vele egyszerre (1554) megjelent *Confessio Gerana contra Stancarum* volt az ellene kitörő vihar előszele. Utána a Stöckel Lénárt bártfai iskolaigazgatóval folytatott szóbeli vita következett, melyet rövidesen (1555) Mörlin Jakab königsbergi egyetemi tanárnak *Historia Osiandrismi et Stancarismi* c. könyve követett. Magyar részről két munka szólott bele a vitába. Egyik Heltai Gáspárnak 1555-ben Wittenbergben kinyomtatott *Confessio de mediatore generis humani Jesu Christo vero Deo et homino, contractata nomine et voluntate ministrorum ecclesiae in urbe Claudiopoli in Pannonia* c. könyve volt, melyet a lengyelek 1559-ben Pinczowban újra kiadtak. Másik volt Dávid Ferencnek Kolozsváron Heltai Gáspár nyomdájában ugyancsak 1555-ben kiadott *Dialysis scripti Stancari contra primum articulum synodi Szekiensis*-e, mely címéből kitetszőleg felelet kívánt lenni Stancaronak a széki zsinat végzései ellen írott vitaírására. Nem ismerjük Stancaro válaszát e feltünően nagy arányú támadásra, csak annyit tudunk, hogy másfélév mulva és pedig meghivásra, ismét megjelent Nagyszebenben, de Krisztus ember és nem isten-voltának tanítása miatt annyira összeveszett az elöljárósággal, hogy a városból kiutasították. Ekkor újra Kolozsváron próbált szerencsét. Krisztusnak csak ember voltáról való hítét most már az eddiginél rendszeresebben, különösen erkölcstani vonatkozásaiban részletesen kifejtve kezdte hirdetni. A dolog Kolozsváron nyilvános vitatkozássá fejlődött ki, mely az év utolsó napján (1557. dec. 31.) tartatott meg. A trinitárius felfogást Krisztusnak kettős természetéről ez alkalommal Dávid Ferenc (ekkor még lutheránus pap) védte s miután Stancaro Dávidnak éles dialektikájával nem tudta felvenni a versenyt, Dávid maradt a győztes. Stancaro a vitát elvesztette, de nem saját igazát, mert úgy látszik, hogy legyőzetése ellenére is tovább gyarapodott híveinek száma. A kolozsvári vita után például Kendi Ferencnek birtokára, majd onnan tovább Marosvásárhelyre távozott. Innen 1558.

[1] Stancaro később s épen e könyvvel kapcsolatban heves vitatkozásba keveredett Melanchtonnal. E vitára célozva Kálvin a következőket írta Stancaronak: „Hogy miképen jutott neked eszedbe egy ilyen nagy embert megtámadni, azt könnyű átlátni. A gyermek is látja, hogy te egy ilyen ellenfél által hirnévre akartál szert tenni, mert Melanchtonnal vitázni kétségtelenül megtiszteltetésnek kell tartanod. De hát vajjon nem ér-e neked többet az egyház békéje és nyugalma hiú becsvágyadnak ilyen silány kielégítésénél?" (Idézve *Stäbelin*: Calvin, Elberfeld, 1863, IV. rész, 2-ik fele 48 lapján.)

febr. 5-én levelet küldött Izabella királynéhoz s kérte, hogy rendeljen el nyilvános zsinatot, melyen ő bebizonyíthassa ellenfeleinek tévedését.[1] E zsinatprovokáló levélre „az erdélyi protestáns egyházak"[2] megbizásából a kolozsvári egyházközség lelkészei védekező iratot *(Apologia)* készítettek s azt szintén Izabella elé terjesztették. Hogy e memorandumozásból tényleg lett-é zsinat vagy nem, azt adatok hiányában ma már nem tudjuk megmondani. Haner György szerint ez Apologiával — melynek szövege azonban ma már nem ismeretes — Stancarot annyira gyűlöletessé tették (foetere faciebant), hogy „Erdélyben többé sehol bé nem fogadtatván, kénytelen volt az országot elhagyni s Lengyelországban keresni menedéket."

Stancarot Lengyelországban hire megelőzte. Annak a szoros összeköttetésnek következtében, ami Izabella királynénak udvara s a lengyelek között volt, a lengyelek nemcsak az erdélyi általános politikai helyzetről voltak kellőképen tájékozódva, hanem az ott végbemenő hitvitákról is. Az 1558-ban Pincowban tartott zsinaton a trinitarius hitű lengyelek elitélték Stancaronak új tanait, anélkűl azonban, hogy ezzel a tanok terjedését meg tudták volna akadályozni. Ez egyfelől azt mutatja, hogy az ellenpártnál nagy izgalmat váltott ki Stancaronak (s társainak) hitfelfogása, másfelől azonban azt is igazolja, hogy személyes híveinek száma sem volt kevés, mert ezek a pinczowi zsinaton eléggé megtudták őt védeni. Bizonyára ez a körülmény inditotta Stancarot is arra, hogy Erdélyből való távozása után a lengyelek között s épen Pinczowban telepedjék le. Letelepedéséről hiteles adatunk van. Ugyanis Statorius Péter, a pinczowi iskola igazgatója, 1559. aug. 20-án a következőket irta Kálvinnak: „Két hónappal ezelőtt (— tehát 1559. juniusának elején —) egy Stancaro nevű felette izgága ember jött Erdélyből Pinczowba és egyházainkban szörnyű szakadást idézett elő az által, hogy változtatott név alatt Nestoriusnak kár-

[1] Levelében, melyet *Jakab* Elek is ismertetett „Dávid Ferenc Emléke" 37—38 lapján (a forrásokkal együtt), Stancaro „Heblert, Dávidot és Heltait a reformáció ellenségeinek mondja s olyanokul mutatja be, mint akik Jézus Krisztusnak, Isten fiának az Atyával és a Szent Lélekkel együtt hadat izentek; kik az igaz tudománynak megrontói, hamis próféták, őrült ábrándozók. Egyben kérte a királynőt s az ország rendeit, hogy amaz átkozottakat követőikkel együtt fegyver tekintélyével is kényszerítsék zsinat elé állani, hogy eretnekségök bebizonyíttatván, jogszerű büntetésüket elvegyék akár az isteni jog értelmében, mely az eretnekeket javaikkal együtt megégettetni parancsolja; akár egyházilag, mely azt rendeli, hogy azok személyei a tűznek, javaik a fiskusnak adassanak; sőt ezt követeli a polgári jog is."

E levél érdekesen (— s tegyük hozzá: szomorúan) mutatja saját igazságuk fanatikusainak türelmetlenségét más felfogásuakkal szemben. A máglyatüze vagy a börtön halálcellája a XVI. században az igazságnak legszörnyűbb argumentuma volt.

[2] *Haner György* a Historia Ecclesiarum Transylvanicarum (Francofurti et Lipsiae, 1694) 245 lapján ezt így határozza meg: „jussu et voluntate omnium in Ecclesiis Transylvanicis recte secundum Dei verbum docentium per ministros ecclesiae Claudiopolitanae."

hozatos eretnekségeit felélesztette. A betegeskedő Lasco, Lismanini és a (kálvinista) lelkészek s a világiak jobb része ellene szegült; mégis erőszakoskodásaival kivitte, hogy hitvallását nyilvánosan vitathassa.“ [1] E levélre Kálvin először levéllel válaszolt, minek szövegét ma ugyan nem ismerjük, de azon levelekből, melyeket ugyanakkor egyrészt Radziwillow herceghez, másrészt a wilnai kerület elöljáróságához Blandrata ellen írt, a Stancaro elleni levélnek tartalmát is sejthetjük. Blandrata ugyanis ekkor bizalmas barátságban élt Stancaroval s mindketten első terjesztői voltak az antitrinitárius tanoknak Lengyelországban. Kálvin ugyanegyidőben küzdött ellenük. Érdekes, hogy kettőjük közűl Blandratát tartotta veszedelmesebbnek; Stancaroról úgy vélekedett, hogy „ő még hasznos tagja tudna lenni az egyháznak, ha hiúságból nem ragadtatná el magát mindenféle káros gondolatokra.“ E „káros gondolatok“ azonban akkor már széles körben elterjedtek, s hogy milyen irányúak voltak, azt az 1559. év végén tartott egyik lengyel zsinat mutatja, melyen Chelmicki Remigius lengyel antitrinitarius pap nemcsak Krisztus istenségét tagadta, de Stancaro szellemében az ellen is tiltakozott, hogy a szentlélek Isten volna, kit imádni tartoznánk. Stancaro tanainak e gyors sikere ellen Kálvin most már egész könyvvel szállott sikra. Miután az 1560. wilnai zsinaton Stancaro Blandratával együtt megismételte eddigi hitelveit, Kálvin *Adalék Stancaro tévedésének megcáfolásához Krisztusnak közvetítői szerepét illetőleg* címen könyvet bocsátott ki. Tulajdonképen még e könyvnek Lengyelországba érkezése előtt (1559. év végén) a lengyel kálvinisták Pinczowban újra lenyomtatták Heltai Gáspárnak első ízben 1555-ben Wittenbergben megjelent *Confessio de mediatore generis humani Jesu Christo* c. munkáját. E támadásokat 1560-ban Statorius Péter folytatta, ki ugyancsak Pinczowban adta ki *Brevis Apologia Petri Statorii Galli ad diluendas Stancari cuiusdam calumnias, quibus ipsum privatim Statorium, publice autem universam Christi ecclesiam recte de mediatore I. C. sentientem, obruere conatus est* című könyvét. Az 1560-iki évben nem volt hiány védő iratokban sem. Modrevius A. F. 1560. áprilisében a volodislaviai zsinathoz, juniusban pedig Ossolinus Hieronimushoz irt terjedelmes védőleveleket Stancaro mellett, melyeket megtoldva az 1561. szeptember 15-én Stadnicius Stanislávhoz küldött levéllel, 1562-ben *de mediatore libri tres* cimen kinyomtatott. 1560. december 10-én Stadnicius Stanisláv lengyel nemes írt Stancaro érdekében leveleket Kálvinhoz, Bullin-

[1] Kálvinnak levelezését a lengyelekkel magyar nyelven pontos bibliografiai idézéssel először Róth György ismertette *Bullinger Henrik és a magyar reformáció* cimű becses dolgozatában. (Irodalomtörténeti Közlemények, VI. évf. Bpest. 1896) Én e tanulmány alapján idézek e tárgyról, miután Kálvin összes műveinek áttanulmányozása alkalmával Kálvinnak a lengyel antitrinitáriusokkal folytatott levelezéséről való jegyzeteimet ennek a tanulmánynak keretében nem tudtam feldolgozni. Ez önálló tanulmánynak lehet majd tárgya.

gerhez, Martyr Péterhez, Musculus Adráshoz és a lausanneiakhoz. A Kálvinhoz küldött levélben — (Ráth György regestája szerint) — előrebocsátja, hogy mióta a most törvényhatósága alatt időző Stancaro egyházaikat az evangeliom szerint megreformálta, igaz keresztény hittel egyértelmű módon imádták az Istent. Stancaronak távolléte alatt azonban nehányan papjaik közűl a háromságról és az üdvözítőről való tanát megdönteni és megrontani törekedtek; midőn pedig Stancaro visszatérése után a régi közönséges hit visszaállitásán buzgólkodott, ellene erősen kikeltek és az egyházakból kiűzték, amely szakadás a pápistáknak nem csekély örömére szolgált. Most tehát a levél irója (Stadnicius Stanislav) több derék és jámbor társával a békét és az egyetértést helyreállitani törekszik. E célból, miután azoknak iratai, kikhez levelét cimezi, náluk nagy tekintélynek örvendenek, munkáik tartalmából kívánja kimutatni, hogy nemcsak a régiek, hanem ők is a trinitarismusról ugyanazt tanítják, mint Stancaro. Mindazonáltal ellenfeleik előhozakodtak a helvét hittudósok nevei alatt nyomtatott némely munkákkal, Melanchton egy könyvével és Heltai Gáspár *Confessio*-jával, melyek az ellenkezőt igazolnák. Ezeknek az iratoknak Statorius és társai[1] semmi hitelt nem adhatnak, mert homlokegyenest ellentétben állanak szerzőiknek általuk ismert egyéb munkáival. Ennek bővebb fejtegetése után a levél irója kér a fennforgó kérdésekre nézve világos és határozott ítéletet. Tulterjedne e tanúlmány keretein, ha egyenként akarnám ismertetni azon leveleket, melyekben a lengyelek vádolták vagy védték Stancarot. Bullinger 1561. febr. 9-én azt írta Blaurernek, hogy „a lengyel testvérek nekik szerfelett terhükre vannak, a kákán is csomót keresnek s oly mindenféle kérdéseket tesznek, hogy azok gyakran meg sem oldhatók. Ő már teljesen belefáradt a válaszadásba és Kálvin is, mint hallja, már már el van határozva, hogy nekik mit sem fog többé felelni.“ Pedig a Stancaro tanai körüli vita, mely — mint emlitettük — akkor már Blandratát is ép oly mértékben érintette, még teljes erejében volt s a lecsendesűlésig sok időnek kellett eltelnie. 1561. szept. 10-én Lismanini Ferenc írt terjedelmes vádoló levelet ellene Karninscius Ivan Stanislavhoz. Argumentumentumait 1563-ban *Brevis explicatio doctrinae de sanctissima Trinitate, quam Stancaro et aliis quibusdam opposuit, praemissa ad regem Sigismundum Augustum epistola apologetica* címen újra megfogalmazta s 1565-ben könyvalakban is nyilvánosságra bocsátotta.

[1] Érdekes bizonysága e levél annak, hogy a felfogások közötti különbségek akkoriban nem voltak mindig elvi jelentőségüek s sokszor összezavartattak. Igy pl. ugyanaz a Statorius, aki *Brevis Apológiát* irt Stancaro ellen, ugyanakkor nem fogadta el Melanchtonnak és Heltainak argumentálásait.

1561-ben némileg megváltozott az addigi helyzet. Eddigelé Stancaro volt a támadások középpontja; ez időtől kezdve Blandrata lépett előtérbe. Kálvin hamar észrevette e változást s roppant haraggal rontott Blandratának. Egyik életrajzírója, Stähelin, részletesen ismerteti Kálvinnak Lengyelországba Blandrata ellen írott leveleit. Emelkedett tárgyi vita s maró gúny váltakoznak e levelekben. Olvastukkor még ma is kiérezhető írójuknak gyűlölete. Azonban mindez már nem tudott változtatni az eseményeken. A zsinatok egymást érték, évenként 3—4 is tartatott s az antitrinitáriusok ügye biztosan haladt előre. Közben folyt a végnélküli levélküldözgetés, minek egy részét Ráth György ismertette idézett becses dolgozatában. Nem hiányoztak a vitairatok sem. Bullingernek veje, Simler Jósias 1563-ban *Responsio ad maledicum F. Stancari librum adversus ecclesiae Tigurini ministros de trinitate et mediatore J. Ch.* címmel válaszolt Stancaronak egy munkájára. Hosius bibornok és ermelandi püspök 1564-ben *Judicium de censura ministrorum Tigurinorum et Heidelbergensium de dogmate contra adorandam trinitatem in Polonia sparso* címen támadta a zürichi lelkészeket, kiknek túlhajtott szabad gondolkozásából fejlődött ki szerinte a Lengyelországban elterjedt arianismus. 1568-ban Simler újabb könyvet bocsátott ki *De aeterno dei filio domino et servatore nostro Jesu Christo et de spiritu sancto, adversus veteres et novos antitrinitarios, id est Arianos, Tritheitos, Samosatenianos et Pneumatomachos, libri quatuor* címen, mely, mint a Ráth György id. tanulmányában olvasható részletes ismertetésből látszik, rendkivül becses történeti adatokat is tartalmazott. E könyvvel jórészben lezárult a Stancaro elleni harc. Ettől kezdve nem igen találkozunk nevével az emlékek között. Helyét az antitrinitárizmus történetében új emberek foglalják el, szerepét mások veszik át s folytatják tovább. 1574-ben bekövetkezett haláláig Stancaro már csak csöndes szemlélője az egykor körülötte zajlott eseményeknek.

Ha már most azt kérdezzük, hogy tulajdonképen mi volt az igazi oka a Stancaro körül végbement szokatlanul heves és nagyarányú harcnak, akkor Stancaronak christologiájára kell utalnunk. Erről eddig szándékosan nem szólottam, mert előbb e nagy harcnak külső körülményeit akartam vázolni. E külső körülmények egy dolgot minden kétséget kizárólag igazolnak s ez az, hogy Stancaro azon antitrinitáriusok közé tartozik, kik háromságellenes hittételeikkel nemcsak Erdélyt, hanem Olaszországot, Svájcot, Németországot, Lengyelországot s mint alább látni fogjuk, Ochino útján Angliát is a legelsők között megismertették. E körülményt tudnunk kell, mert csak ennek ismerése alapján tudjuk Stancaronak kortörténeti jelentőségét helyesen megállapítani. Ő azon hittételeket, melyek szabatosabb alakjukban a későbbi unitárizmusnak alapvető tételeivé váltak, jóval Dávid Ferencnek unitárius hitre térése előtt hirdette Euró-

pában. Annak megértéséhez tehát, hogy a tiszta unitárius tanok Dávid Ferenc felléptekor Európa-szerte miért találtak oly gyors elfogadásra, épen Stancaronak az élete adja meg a magyarázatot. Dávid Ferencnek unitárius hite nem találta váratlanúl Európát, mert a közönséget azokra Stancaro már alaposan előkészítette. Ezért kellett életrajzával az unitárius hittan történetében ilyen részletesen foglalkoznom.

Stancaronak theologiájáról két igen becses tanulmány készült. Egyik ma már nehezen hozzáférhető. Ez az ellenreformáció kora legkiválóbb róm. kath. theologusának, Bellarmin Robertnek „Refutatur error Stancari de Mediatore" c. dolgozata a *De contraversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* című, 1605-ben Ingolstadiumban megjelent gyűjteményes munkának I. kötetében. E mű megvan a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában. Másik Heberlenek „Aus dem Leben von G. Blandrata. Zur Geschichte des Antitrinitarismus im 16. Jahrhundert" című tanulmánya, mely a Tübinger Zeitschrift für Theologie 1840. évi folyamának 4-ik füzetében jelent meg. Ha e tanulmányokból, valamint magának Stancaronak ma már valódi könyvészeti ritkaság számba menő kevés még el nem veszett műveiből összeállítjuk hitfelfogását, illetőleg hitfelfogásából is azt, ami ránézve kortörténeti szempontból speciálisan jellemző, akkor a következő eredményt kapjuk:

Stancaro mindenekelőtt tagadta a trinitast. Tagadása a legszorosabban hozzákapcsolódott Nestorius konstantinápolyi patriárkának nézetéhez, ki Kr. u. 428-ban azt állította, hogy tévedés Krisztusnak kettős lényegéről beszélni, mert vagy asszonytól (Máriától) született s akkor ha született, meg is kellett halnia, már pedig Istenről nem mondhatjuk, hogy született mint ember, élt mint ember, meghalt mint ember és mégis nem ember volt, hanem Isten. Az ilyen okoskodás ellenkeznék a józan észszel. Vagy pedig azt kell mondanunk, hogy Isten volt. Minthogy azonban tudjuk azt, hogy Jézus ember volt, ki Máriától született; másfelől — mondja Nestorius — bizonyos az is, hogy a szentírás Krisztust logosnak nevezi, akiről azonban sehol sem állítja, hogy mint logos szintén Máriától született; vagyis tehát ha tudjuk, hogy Jézus ember volt, Krisztus pedig Isten s nekünk ezt az emberi és isteni lényeget egymással valahogyan összhangzásba kell hoznunk, — — akkor ezt Nestorius szerint másként nem tehetjük, mint ha a Jézusban és a Krisztusban levő két különböző lényeget, mint *erkölcsi ideált* egy személlyé kapcsoljuk össze. Ez esetben azt kell mondanunk, hogy Jézus ember volt ugyan, de azon erkölcsi tökéletessége által, melyet jellemének fenkölt tisztasága s akaratának szabadsága által ért el, minden földi halandónál jobban megközelítette az isteni tökétetességet. Ezért ő a legtökéletesebb ember, kit, mint követendő példányképünket, tisztelni tartozunk. Nestoriusnak e felfogása azon történeti alap, melyre később az unitárius erkölcs-

tannak egész rendszere felépült.[1] Ezt átvette tőle Stancaro is. Stancaro azonban ezt az ethikai alapfelfogást theologiai megfontolással egészítette ki. Tulajdonképen ebben a *theologiai kibővítésben* áll az ő unitárius hittantörténeti jelentősége.

A christologiának theologiai sarkpontja a megváltás ténye. Ezen fordul meg az, hogy ki volt és mit csinált Krisztus és a tetteiért mivel tartozunk neki. Trinitarius theologiai felfogás szerint Krisztus volt a közbenjáró Isten és az emberek között. Stancaro ezt tagadta, mert — úgymond — hogyan lehet ugyanazon lényegű Isten (t. i. Krisztus) közbenjáró ugyanazon lényegű Istennél (t. i. az Atyánál). Hiszen ez esetben, ha t. i. ugyanazon isteni lényeg van az Atyában is, a Fiuban is, akkor Krisztus lényegileg önmagánál volt közbenjáró, miután *ugyanegylényegű két lényeg* nem lehetséges. Ha pedig azt tesszük fel, hogy Krisztus nem volt ember, hanem kizárólag Isten, akkor úgy áll a dolog, hogy ez esetben nemcsak Krisztus volt közbenjáró, hanem az egész szentháromság, mivel a trinitáriusok azt tanítják, hogy a trinitas ugyanazon egy lényegnek háromféle megnyilatkozása. Ebből az következik, hogy mindenik megnyilatkozási formában mindig ugyanazon egy lényeg lévén, tulajdonképen nincs is kinél járni közbe, mert ilyenformán végeredményében az egész isteni lényeg közbenjáró. Ha viszont Krisztus lényeg szerint ember volt, akkor meg annál kevésbbé lehetett közbenjárónk, mert mint ember érdekelt (bűnös) fél volt, akit ép úgy ki kellett békíteni Istennel, mint minden más embert. Ennélfogva nem marad egyéb hátra, mint azt állítani, hogy Krisztus lényege szerint ember volt, aki a szentlélek hatására *auctoritative* lett *mediatrix*-a az emberiségnek, azaz életével példát adott az emberileg elérhető tökéletes életre, mely önmagában rejti az isteni kiengesztelődést.

Stancaronak e felfogása alapjában véve támadja meg a megváltásnak trinitárius felfogását. Sajnos, nem maradtak ránk Stancaronak összes művei, hogy azokból részletesen megláthatnók, miképen próbálta helyettesíteni a megváltásnak trinitárius magyarázatát a maga eredeti unitárius hitével. Valószínű, hogy itt nem is ment túl Nestorius felfogásán, minek következtében unitárius christologiája nem is alakult ki teljes rendszerré. A lényeges azonban nem is az, hogy kész rendszere volt-é Stancaronak, avagy nem; hanem az, hogy Nestorius elméletébe való szerves belekapcsolódással először Stancaro vonta kétségbe a megváltás fogalmának trinitárius theologiai magyarázatát. Ez által tulajdonképen magát a trinitást tette bírálat tár-

[1] E tanulmány folyamán ugyan több helyen részletesen utalok a speciális unitárius erkölcstanra, amely lényegében különbözik a trinitárius erkölcstan rendszerétől; azonban e rendkívül fontos tárgyat *Unitárius erkölcstan* c. tanulmányomban szándékozom rendszeres részletességgel kifejteni, mihez jelen *Unitárius hittantörténeti* dolgozatom épen úgy előtanulmány, mint a jelenleg kidolgozás alatt levő *Az unitárius hit rendszere* című munkám.

gyává. A trinitásnak Stancaronál található kritikája azonban nem szorítkozott pusztán a tritheismusnak, vagyis a háromság számszerűségének numerikus birálatára, miként a korabeli antitrinitárizmus általában, — — hanem egészen a dolognak valódi lényegéig bocsátkozott le akkor, amikor a háromság problémáját a megváltással kapcsolta össze.

Ime Stancaronak jelentősége s helye az unitárius hittan történetében.

Dr. Borbély István.

A PAPVÁLASZTÁS ÉS AZ EGYHÁZKÖZSÉG ÜGYEINEK INTÉZÉSE AZ AMERIKAI UNITÁRIUSOKNÁL.*

I. *A lelkész meghivásának és felavatásának módja.*

1. *A meghívás.* Mikor egy új egyházközség odáig haladt, hogy lelkészt tud állítani, vagy pedig valamely egyházközségben a lelkészi állás megüresedik, a szokás az, hogy a Kebli Tanács egy bizottságot nevez ki, mely kezébe veszi a szószéki teendők ellátásának, valamint jelölt, vagy jelöltek ajánlásának ügyét, ami aztán az egyházközség egy későbbi gyűlésén tétetik tanácskozás tárgyává.

2. Egyházközségek tapasztalatai bizonyították helyesnek azt a gyakorlatot, hogy a legrövidebb idő alatt, az Amerikai Unitárius Társulat apostoltitkárának (Field Secretary), a Vidéki Konferencia (Local Conference) titkárának s az egyház valamely hivatott vezetőjének tanácsát meghallgatva, a több oldalról ajánlottak nevei közűl a kivánatos jelölteknek egy rövid névsorát (nem több, mint négy név) gondosan megállapítják, az így kiválasztottak közül mindeniknek legalább kétszer alkalmat adnak arra, hogy a gyülekezet meghallgathassa; azután a bizottság, hacsak lehetséges, egyetlen jelöltben megegyezik s annak nevét gyűlés elé terjeszti. Mielőtt más név szóba is jöhetne, ezt az előterjesztést letárgyalják. Ez alkalommal minden az ügyhöz nem méltó vitatkozás kerülendő. Egy egyházközség se bocsásson szószékére egyetlen istentisztelet elvégzésére se olyan jelöltet, akinek jó lelkészi munkájáról nincsenek világos, hiteles és újabb keletű bizonyítványai. Az egyházi tisztviselőknek és bizottságoknak kötelessége, hogy a szószéket megőrízzék papi kalandoroktól. E mély jelentőséggel való gondatlanélés gyakran veszedelmes eredménnyel járt.

* Harmadik és utolsó közlemény az Amerikai Unitárius Társulat kiadásában megjelent Handbook for Unitarian Congregational Churches című könyvből. A másik két közlemény e folyóirat 1923. évi folyamában jelent meg. Fordító.

3. Ha az egyházközség gyűlésében egy próbaszavazással az tűnik ki, hogy a választásnál egyhangúság érhető el, lényegében a következő indítvány teendő és bocsátandó szavazás alá:

„Elhatároztatik, hogy Tisztelendő N. N. úr meghívatik ezen egyházközség lelkészének .... összegű javadalom mellett és hogy a titkár utasíttatik, hogy vele a meghívást közölje“

4. Ha a megválasztott lelkész a meghívást elfogadja, állása elfoglalásának idejét ő és a kijelölt bizottság kölcsönösen állapítják meg.

Felavatás. (Ordination) 1. Általánosan elfogadott szokás, hogy a lelkész magas hivatásának megkezdését nyilvános beiktatási istentisztelettel vezetik be. Hosszú idők tapasztalata pecsételte meg a gyülekezeti egyházközségek azon hagyományát, hogy egy egyén felavatásra nem bocsátható addig, amíg valamely egyházközség meg nem hívta s ő azt el nem fogadta, vagy pedig erre hivatott testülettől missiói, vagy más lelkészi munka vállalására megbízást nem nyert.

A. A Tanács. 1. A felavató istentisztelet valamely egyházközség, konferencia, vagy más erre hivatott testület vezetése alatt történik. Régi szokás szerint egy tanácsot hívnak meg, hogy az istentiszteletet vezesse s a felavatásnál ünnepélyes megerősítésével közreműködjön.

2. Ebbe a tanácsba meg kell hívni (1) minden szomszédos unitárius egyházközséget; (2) mindazon más unitárius egyházközségeket, melyeknek lelkésze az istentiszteleten részvételre meg van híva; (3) olyan más gyülekezeteket és lelkészeket, akik akár a megválasztott lelkész személyével, akár a választó egyházközséggel való viszonynál fogva óhajtandó, hogy jelen legyenek. A meghívó levél szokás szerint ez: „A Bostoni .... unitárius egyházközség a New-Yorki unitárius egyházközségnek .... Üdvözlet: A bostoni .... unitárius egyházközség meghívta lelkésznek Tisztelendő N. N. urat és ő a meghívást elfogadván, felavatása .... nap este .... órára tűzetett ki. Jó szivvel hívjuk meg Önöket, hogy képviseletükben lelkészüket és megbízottjukat elküldjék. A Tanács gyűlésének ideje ..... óra, a felavatási istentisztelet pedig ...... órakor kezdődik. — Az egyházközség megbízásából ....,.......... bizottság.“

3. A Tanács ülését a kijelölt időben a meghívó egyházközség bizottságának elnöke nyitja meg, aki javasolja egy

Moderator megválasztását. A Moderator rövid imája után jegyzőt választanak, aki a meghívó egyházközség tanácsának titkára által elkészített névsort felolvassa. Azután a titkár olvassa fel annak a gyűlésnek a jegyzőkönyvét, amelyen a jelölt meghívását elhatározták, felolvassa az elküldött meghívó levél szövegét, a meghívás elfogadását tartalmazó levelet. Ezek után a felavatandó egyént felhívja elnök, hogy tegyen nehány szóbeli kijelentést, amelyek alapján a tanács meggyőződést szerezzen magának arról, hogy a felavatandónak úgy nevelését, valamint a hivatalára való előkészületet és képességet, úgyszintén vállalandó munkájának célját, szolgálatainak szellemét illetőleg, őt a felavatásra alkalmasnak találja.

Ekkor írásbeli javaslat tétetik a felavató istentisztelet megtartására a következő módon:

„Elhatároztatik, hogy a Tanács a ....-i unitárius egyházközség azon határozatát, mely szerint Tisztelendő N. N. urat lelkésznek meghivta, helybenhagyja, ennek alapján kijelöli Tisztelendő N. N. lelkész urat, hogy a felavatási istentiszteteten az unitáriusok társaságába befogadás jeléül nyujtsa neki jobbkezét."

4. Ezen előterjesztés elfogadása után a tanács bezáratik. A Moderator a felavatási istentiszteletet ennek bejelentésével vezeti be.

B. A felavató nyilvános istentisztelet, 1. A felavató istentisztelet sorrendje rendesen ez: 1. Invocatio. 2. Szentirásolvasás. 3. Szentbeszéd. 4. Beiktató ima. 5. A lelkész ünnepélyes üdvözlése. 6. A társaságba fogadás jobbkéz adással. 7. A gyülekezet ünnepélyes üdvözlése.*

2. Az egyházközség részéről kiküldött bizottság és a megválasztott lelkész kölcsönösen állapítja meg az istentiszteletbeli sorrendet. A beiktatási ima és a lelkész ünnepélyes üdvözlése a lelkész személyes óhajtásához, a gyülekezet üdvözlése pedig az egyházközség óhajtásához van alkalmazva.

3. A felavató istentisztelet fontosságának természetes középpontja a felavató ima, és igy ezt mindig olyan lelkésznek kell mondania, akinek előkelő helye van az unitáriusok társaságában s személyes jelleme is talál a felavatási ténykedés fontosságához. A társaságba befogadás kézfogása először a keresztény

* Természetesen ezeken kivül az énekek, a gyülekezet megáldása etc. a rendes istentiszteleti sorrend szerint történik. Fordító.

lelkészek és az unitáriusok rendje részéről nyujtandó. Ezzel a lelkész, aki jobbját nyújtja, teljesen és ténylegesen a lelkészek társaságába állt be. Szavai az üdvözlés és jókívánat egyszerű szavai kell, hogy legyenek. A gyülekezetet megáldó szavakat a lelkész mondja.

4. A beiktatási (installation) istentisztelet halvány külömbséggel hasonló a felavatásihoz. Sok egyházközségben a beiktatás vezetésére tanács nincs kijelölve, hanem arra meghívandó minden szomszédos unitárius és más egyházközség. A beiktatási istentisztelet alkalmával a kézfogás több helyi fontossággal bír, és olyan egyén végezze, aki közvetlenül a Local Conferenciat vagy annak a helységnek szomszédságát képviseli, amelybe a lelkészt bevezetik.

II. Az egyházközség ügyeinek intézési módjai.

Az egyházközség ügyei kivételes gonddal és lelkiismeretes pontossággal végzendők. Minden ügyét úgy kell vállalni és végrehajtani, mint szent megbizatást, azon részletességgel, tisztasággal és hűséggel, milyent minden hasonló megbizatással biró testülettől elvárhatunk.

Az egyházközség csak oly férfiakat és nőket nevezzen ki gazdasági ügyeinek igazgatására, akik a felelősséget értékelik, akik tudják, hogy miként lehet ügyeket elintézni oly módon, hogy összeütközés és félreértés ne támadjon s akik nem engedik meg, hogy személyes érdekek a közös érdeket elhomályosítsák.

1. *Törvényes bejegyzés.* Minden unitárius egyházközség azon állam törvényei szerint, amelyekben fekszik, bejegyeztetendő s minősítés szerzendő arra, hogy vagyonnal birhasson. Az állam azon törvényeit, melyek a vallásos testületek összehívásának, vezetésének és gyüléseinek módjaira vonatkoznak, gondosan tanulmányozni s azokhoz alkalmazkodni kell. E tekintetben semmit sem lehet általánosan ajánlani, mert az Unio államainak törvényei különböznek.

2. *Tagság.* Az egyházközség békéje és biztonsága megkivánja, hogy világosan meg legyen határozva, hogy kik a tagjai. Akik szavazattal bírnak, azoknak jogai világosan, minden tévedést kizáróan tisztázandók. Ez gondos figyelemmel végzendő ott, ahol a törvények a jogokat írják körül s ha hiány lenne,

új törvények és szabályok készítendők s a tényleges tagok helyzete megállapítandó. Állandó figyelem fordítandó arra, hogy a tagokról a pontos névsor mindig kéznél legyen. A szavazó tagok minősítésére nézve a következő feltételeket ajánljuk:

1. Az egyházközség szövetségformájának elfogadása.

2. Az egyházközség istentiszteleteinek legalább egy éven át ünnepélyes látogatása.

3. Az egyházközség fenntartásához a szokásos módon pénzbeli hozzájárúlás.

3. *Jegyzőkönyvek.* Az egyházközség minden testületi és törvényes ténykedése jegyzőkönyvre veendő. Ez a jegyzőkönyv a Kebli Tanács vagy Állandó Bizottság jegyzőkönyvétől külön áll. A titkár vagy jegyző tiszte igen fontos s kötelességét hibátlanul és pontosan kell, hogy teljesitenie. Nem egy esetben fenyegette veszély az egyházközség egész vagyonát jegyzőkönyveinek gondatlan szerkesztése. A jegyzőkönyvek mellett a lelkész vezessen anyakönyvet és családkönyvet a tagoknak az egyházközségbe felvételéről, a halálesetekről, elbócsátásokról, elköltözésekről, keresztelésekről, házasságkötésekről és temetésekről.

4. *Évi gyűlés.* Az egyházközség évi gyűlése fontos esemény s azon megjelenni minden tagnak kötelessége. Az évi gyűlésen jelentés teendő az egyházközség minden ténykedéséről és szeretetmunkájáról; azon a tisztviselők, bizottságok megválasztanadók.

5. *Az egyházközségi vagyon.* A templom épületének gondozása és őrzése a Kebli Tanácsra van bízva s mikor az épület használatának szükségességét és helyességét meghatározza az egész testületet képviseli. Bármilyen dicséretre méltó legyen, a cél, amire kérik, a Kebli Tanács tudta nélkül a templom épületét bárkinek felajánlani vagy odaadni sem a lelkésznek, sem a gyülekezet egyes tagjainak joga nincsen. Óhajtandó, hogy alkalmi istentiszteletek se hirdettessenek a Tanács tudta nélkül, mert az felelős elsősorban az egyházközség minden javaiért. Viszont a gyülekezet tudta nélkül a tanács is csak olyan célra adhatja, amely talál egy vallásos testülethez. A tapasztalat arra int, hogy a templomot csak vallásos célra használjuk, előadások, koncertek csak a gyülekezet hallgatólagos beleegyezése mellett tarthatók a templomban. Az orgona használatának ellenőrzését sok esetben az orgonistára bizzák.

6. *Pénzügyek.* Legegészségesebb dolog az egyházközség pénzügyi állapotát teljes nyilvánossággal tárgyalni. A bevételek és kiadások közűl sohase legyen egy is titokban tartva. A pénztáros jelentése az évi gyűlésen a maga teljességében felolvasandó, meghallgatandó s ha lehetséges, kinyomatva a gyülekezetben szétosztandó. A gyülekezetnek a kiadások minden részletét ismernie kell a személyes jótékonysági segélyeket kivéve. A tapasztalat azt mutatja, hogy a nyilvánosság érdeklődést teremt, az érdeklődés pedig együttmüködést és nemességet. A lelkész minden hó elsején pontosan fizetendő, úgyszintén az éneket vezető és a harangozó is. Ha a szükség úgy kivánja, adósságot lehet csinálni, de ez ne legyen ismételve. Ha az adósság egyszerre ki nem fizethető ; a fokozatos törlesztést kell gyakorlatba venni. Az adósság nem akkor elkedvetlenítő, ha fennáll, hanem akkor, ha szaporodik. Ha a törlesztés pontosan történik, a mentesség csak idő kérdése. Adósság fennállása sohasem ok arra, hogy a gyülekezet a jótékonykodástól magát visszatartsa. Néha azt is hangoztatják, hogy amig az egyházközségnek adóssága van, addig másoknak ne adományozzon. Ez az elv egyházközségeinkben nem fogadtatott el. Az egyházközség, amely nem ad, nem is bir. Az erő és haladás legfőbb elemeinek félretevését jelenti az, ha amig az adósság törlesztve nincs, a jótékonykodást felfüggesztjük. Azok, akik az adósság kifizetésére adakoznak, ezt valószinüleg azért teszik, mert látják, hogy az egyházközség jótékonysági és missiói célokra szolgálatkész igyekszik lenni.

7. *Az egyházközség szükségleteinek előállítási módjai és eszközei.* Egy hivatását betöltő egyházközségben a szükségletek fedezésére, a pénz előállítására a közönség szokásai és helyzetek szerint különböző módok vannak. Az unitárius egyházközségek többsége évi önkéntesen megajánlott összegekből tartja fenn magát. A templomokban az ülőhelyek szabadok, a kiadások a tagok kezességére történnek, akik a megajánlott összeget az u. n. levélboríték rendszer szerint, hetenkint vagy havonkint fizetik. Az unitárius egyházközségnek egy kisebbsége az ülőhelyek bérösszegéből tartja fenn magát. Van néhány a régebbi egyházközségek közűl, amely a történelmi birtoklási rendszert tartja, ahol a templomi padok egyesek tulajdonát teszik s azok után fizetnek adót az istentiszteletek fenntartására. Néhány helyen a kétféle rendszer egyesítve van, ahol

részben az ülőhelyek tulajdonosai s részben a helyek bérlői fizetnek s a fennmaradó hiányt önkéntes adományokból fedezik.

Ezekhez a módokhoz a következőket javasoljuk:

a) Minden egyházközség a saját vagyonát vegye birtokába és ellenőrizze. Az ülőhelyek magán birtoklása ellenkezik a keresztény egyház szellemével és a gyülekezeti rendszer demokrata alapelveivel. A magán birtoklási rendszerre egyetlen gyülekezet anyagi alapját építeni nem szabad; s ahol e rendszer megmaradt a régiekről, amint a körülmények megengedik, megszüntetendő. Ez esetben az egyházközség vásárlás vagy adományozás útján igyekezzék ezeket a helyeket megszerezni, amig azok teljesen megszünnek, s amig az egyházközség a vagyonára és dolgainak igazgatására teljes szabadságot nyer.

b) Az ülőhelyek és a padok utján való pénzgyüjtési rendszer, sokszor a szükségletek fedezésére, a pénzelőállítására a legalkalmasabbnak látszik, de e módszerrel a szegényebb tagok néha háttérbe szorulnak. Ez a módszer a valóságban sokszor a leghatályosabbnak bizonyult, de idealis módszernek nem mondható, mert egy nem kivánatos kereskedelmi és versenyző szellemet vezet be, s a szakadás átkos szellemét teremti meg.

c) Az önkéntes megajánlási rendszer az, amely demokratikus, következetes s a keresztény testvériség szellemével összhangban van. Ez a legjobb rendszer, ha hatályosan van alkalmazva; de sikere sokban függ a pénztáros hűségétől és szorgalmától, aki az aláirásokat gyűjti és a befizetéseket vezeti. Ahol jól van vezetve, ez a rendszer csodálatosan hatályos, de gondatlan vezetéssel sokszor nagy és veszélyes hibának lett okozója.

A gyülekezeti pénzügyek kezelési rendszerének sikere végre is azoknak előrelátásától, erélyétől és pontosságától függ, akik azt alkalmazzák. Minden rendszernek van előnye és hátránya. Nincs az a tökéletes rendszer, amely rossz vezetés mellett ártalmassá ne lenne. És nincsen olyan rossz rendszer, amellyel ha bölcs és hűséges kezekben van, sikeresen dolgozni ne lehetne.

8. *Jótékonysági és missiói adományozások.* A tapasztalat azt mutatja, hogy a jótékonysági és missiói célra úgy gyűjteni, hogy az isténtiszteleten gyüjtést rendezzünk, a várakozásnak nem felel meg. Három mód van, amelyek közül valamelyik sikerrel alkalmazható.

a) Az egyházközség tisztviselői, esetleg lelkésze, postán nyomtatott értesítést küldenek a tagoknak, melyben meg van írva a cél, amire kérnek. Ehhez az értésítéshez levélboríték van zárva, melyre szintén rá van nyomatva a cél, amire az adományt kérik, valamint az időpont, amikor a boriték a templomperselybe bedobandó. Ezzel kapcsolatban a bedobás napján gyüjtés hirdetendő, úgy hogy azok is, akik a borítékba nem tettek adományt, a gyüjtés alkalmával adakozhassanak. Az értesítő levélbe az is bevehető, hogy ha az adományozó adományát a megjelölt vasárnapon nem adta át, postán is eljuttathatja az egyházközség pénztárához.

b) A gyűjtések eszközlésére az egyházközségnek rendes bizottsága lehet, kisebb egyházközségben lehet egy személy is, nagyobban több. A bizottságot úgy kell összeállítani, hogy munkáját egy héten belül bevégezhesse. E bizottság feladata az is, hogy minden érdekeltet meglátogasson, s gondosan megmagyarázza a célt, melyre az adományokat kérik. E rendszerrel rendkivüli gyűjtés eszközölhető, amikor a gyűjtők maguk vannak levélborítékkal ellátva s azokat ott hagyhatják azoknál, akik elfogadják.

c) Év kezdetén a Kebli Tanács felhívást bocsáthat ki, amelyben együttesen kér mindazon célokra, amelyekre az egyházközség rendesen gyűjteni szokott. E felhívásban felvehető: az Amerikai Unitárius Társulat; Unitárius Vasárnapi-iskolai Társulat; Helyi jótékonyságok; Vasárnapi Iskola stb. E rendszer szerint az adományok az általános célokra az adományozók tetszése szerint úgy szedhetők be, mint egyházközségi adományok.

A 3 módszer közül a tapasztalat a másodikat bizonyította jobbnak kisebb városokban és falvakban, de nagy városokban, ahol a gyülekezet szét van szórva kevésbbé válik be. Sok gyülekezet tapasztalata szerint egyházközségi célokra kegyes adományok gyűtésére mindhárom módszer bevált. Ritka eset az, hogy valaki ne adhasson azon magasabb célokra, melyekért az egyház fennáll. Az emberek szivesen áldoznak oly ügyre, amelyben hisznek; s a mi jótékonysági és missiói munkánk sikere főképen eljárásunk és szives közreműködésünk helyes módjától függ.

Fordította: Kiss Sándor.

PESSZIMIZMUS A VALLÁSBAN.

James Vilmos a híres amerikai pszichologus „*A vallásos tapasztalat változatai*“ (Norieties of Religious Experience) cimű kitünő munkájában két nagy vallásos tipust külömböztet meg, melyet ő The Once-boon- és The Twice-boon-nak nevez. (Egyszer születettek és kétszer születettek.) Utóbbiakat bibliai nyelven ujjá születetteknek nevezhetnők találóbban. Az egyszer születettek a föltétlen optimisták, akik ezen a világon mindenben jót, tökéletesbülőt látnak, a felhős ég fölött is ott érzik, amikor nem is látják, a jóságot és a gondviselést. Ezeket James „égszínkék lelkeknek“ nevezi, akik inkább vannak viszonyban a madarakkal, a virágokkal és elbájoló ártatlansággal, mint sötét emberi szenvedélyekkel. Az ily léleknek jellemző kitörése a 23. zsoltár: „Az Úr én nekem őriző pásztorom, azért semmiben meg nem fogyatkozom . . . Gyönyörűséges mezőkön legeltet engem . . . A te szereteted és kegyelmed életem minden napján velem van és én az Úrnak házában lakom örökké“.

A második tipus egészen az ellenkezője ennek. Az életben bűnt, romlást, veszedelmet lát. Az emberi élet sötét oldalai rávetítik árnyékukat lelkére s alig lát valamit az ég azur-kékjéből, a nap ragyogó fényéből. Mindenütt sötétség van és a pusztulás romboló szelleme vonul el előtte. Elpusztulni azonban mégsem akar, várja a módokat, az eszközt és az alkalmat, hogy megváltozzék minden, keresi az alkalmat az újjászületésre, vagy ahogy James nevezi: a másodszori születésre.

A vallásnak ez a két tipusa végig vonul a vallásos lelkeken s minthogy a vallásos igazságok hivatásos művelői: az egyházak és a vallásos igazságok összefoglalásai: a hitvallások, dogmák, egyes nagy embereknek a hatása alatt állottak, az egyházakon és a hitvallásokon is meglátszik e két különálló tipusnak a nyoma. James annyira megy ezzel az általánosítással, hogy a latin népeket (katholikusok) az optimista tipusba, a germán népeket (protestánsok) a pesszimista tipusba sorozza.

Meg kell jegyeznünk előre is, hogy ez az általánosítás túlságosan tág. A vallás gyökere csakugyan az ember lelkében van. Némelyek hajlandók egészen az öntudat küszöbe alá tenni s azokkal az ösztönökkel, vágyakkal, zavargásokkal hozzák kapcsolatba, amelyek a létért való küzdelem harcában

az eszközöknek egy részét képezik. Ez alkalommal a mostani célunkhoz képest közömbös az, hogy a vallás gyökerét, az öntudat alatti, az ugynevezett szubliminális érzelmekben keressük, vagy pedig az öntudatban, a lélekben (az Énben). Annyi bizonyos, akármilyen legyen a vallásról lélektani felfogásunk, a szellemi képesség az, ami a vallás sugarait visszaveri és annak szinezetét is megadja. Thackaray azt mondja nagyszerű regényében: „A hiúság vásárában": A világ tükör, mindenki saját arcának visszatükrözését látja benne. Ebben sok igazság van. De még igazabb az, hogy az emberi lélek maga is tükör, amely felfogja a külvilág hatását és olyanná alakítja, mint a milyen maga. A lélek azonban egyuttal fényforrás is. Maga is kivetíti a benne levő erőket, tehetségeket, eszményeket s megtestesíti azokat. Megalkotja a jóság, tökéletesség, változhatlanság eszméjét és egy magasztos fogalomban: Istenben, megtestesíti azt. Egy ötletes francia azzal a szellemességgel fejezte ezt ki: Hogy kezdetben teremté az Isten az embert a maga képére és hasonlatosságára. Azóta az ember mind abban jár, hogy ezt a bókot viszonozza azáltal, hogy folyton új meg új istent teremt a maga képére és hasonlatosságára. Camphall után nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ez nem is pusztán szellemesség. Mindent csak a magunk lelki ereje által foghatunk fel. Az Isten objektiv valóság; de az én tudatom Istenről, már szubjektiv, ennek erőssége, hatalma, szinezete lelkem minőségéből függ. Igy lesz igaza Maeterlink komoly mondásának: Annyi elrejtett isten van, ahány szív csak dobog.

Mindazonáltal vannak rokon felfogások, amelyek egy tipusnak vehetők. Csakhogy nem lehet minden utógondolat nélkül optimista tipusnak nevezni a latin, és pesszimistának a germán népeket. Mindkettő között találunk bőven másokat, úgy hogy ez a felosztás egészen más szempont szerint kell, hogy igazódjék. Erről azonban később lesz szó.

Ezek után hadd lássunk a pesszimista irányzatból nehány fontos képviselőt, természetesen annak az előre bocsátásával, hogy e szerény dolgozat nem tart arra igényt, hogy a kérdést teljesen kimerítse. Azonban a kérdés lényegére bepillantást vethetünk hézagos áttekintéssel is.

Első, legrégibb képviselőjéül Buddhát kell ezen felfogásnak mintájául venni. E nagy vallásalapító életének 29 év előtt való részét valóban a gyönyöröknek szentelte s ki is itta azoknak poharát fenékig. Ezután felhagyott a világi élettel s teljesen lemondott minden gyönyörről. Ott hagyta ifjú feleségét, csecsemő gyermekét, hogy eljuthasson a megvilágosodás állapotáig. A királyi vallásalapító ezt az állapotot, ezt az újjászületést vezekléssel, test sanyargatással gondolta elérhetőnek. A hindú bölcsnek evangeliumát a Dhammocak-kappavatana[1] a követ-

[1] Leuba: A Psychological Study of Religion 286 l.

kezőkben foglalja össze: 1. A születés fájdalom; a földi dolgokon való csüngés is fájdalom. 2. Születés és ujjászületés, az újból való megtestesülésnek láncai, az életszomjának a következményei a szenvedéllyel és kivánsággal. 3. Az egyedüli módja az életszomjától való menekülésnek: a vágy megsemmisítése.

A vallás alapító zarándoklása, a fölállított elvek, a Nirvanába való beolvadás, nemcsak egyszeres, hanem hatványozottan pesszimista izű felfogásra mutat. Akár mit mondjanak a Nirvánáról, de már ez maga is távol áll minden optimista gondolattól, mert az életnek, mint a vágyak és kivánságok megsemmisitésében való fölfogása, szintén fájdalmas gondolatból ered. Ennél szintén szükség van ujjászületésre.

Itten tehát az élet tagadásának egy határozott tipusát látjuk, amelyben az emberi lélek csaknem mindenben sötét képet fog fel ebből a világból. Gyakorlati eredménye az, hogy a Gánges folyóban való tömeges meghalás állitólag szent cselekmény.

A keresztény vallásban — egészen más mentalítással — Pál apostolban látunk először az életről és az emberről sötét fölfogást. Szerinte az ember Ádám vétke miatt megromlott: Üdvösségre nem juthat a maga erejétől, mert a törvény minden betüjét nem tartja be. Isten azonban gondoskodott rólunk, hogy el ne vesszünk, elküldötte az ő szent fiát, a Jézus Krisztust, aki az ő halálával megváltott minket. Az ember tehát rossz, önmagától nem képes magát megóvni a kárhozattól, de Isten kegyelme gondoskodott róla. A keresztség ténye és a Jézus Krisztusban és az ő feltámadásában való hit megmenti az embert a kárhozattól, üdvösségre vezéreli. Ezen a csapáson haladnak Augusztinus, a janzenisták és különösen Kálvin. A középkorban az emberi akarat megromlottságánál való felfogás sötét képe vonúl végig. Ez a világ siralomvölgy, amelyből várni kell, Jézus érdemeiért és az egyházi tanban való hitért, a jövő életben egyesekre jutó üdvösséget.

A katholikus egyházban idők folytán enyhűlt az ember megromlottságáról való tan; ott inkább az azelőtt kárhoztatott Pelagios tana ment át gyakorlatba. Hanem a reformációban, különösen Kálvin tanaiban újból föléledett s a reformátorok által teremtett nagy megújulásban ismét teljes zordonságában érvényesült az új egyházak hitelvei között.

Nézzük most már a kép másik oldalát, a fényeset, az égszinkéket. Próbáljuk beleélni magunkat a legnagyobb vallásos szellem, a Jézus lelki világába. Hol találunk ottan sötét vonásokat? Egy-egy futó felhő végig lebeg az ő életén is. A rókáknak barlangjok vagyon, de az ember fiának nincsen hová fejét lehajtania. A Getsemane-kertben megszólal egy pillanatra a fájdalom. Jeruzsálem romlásán elkomorul, de mindezek csak futó fellegek lelkének tiszta, fénylő szép egén. Előtte

az élet, a komoly, a mély élet nagy feladat, amellyel úgy kell gazdálkodni, hogy azzal az élet urának és adójának el tudjon az ember számolni. Mégis azért ez a lélek hívő, bízó, gyermekiesen engedelmeskedő, szeretetteljes, szeretetet, bizalmat és boldogságot sugárzó. Szinte egyedül állott a nagy világgal szemben, de ez sem csüggesztette; Én és az atya egyek vagyunk, szólalt meg a rettenthetetlen bizalom. Csakugyan a virágokkal, a természet e vigasztaló angyalaival rokon lélek volt. Még a kereszten is vigasztalt, hitt és rendületlenűl bizott, mint ahogy a virág illatot áraszt és boldogságot szerez akkor is, midőn már leszakasztották.

Ilyen boldogságot sugárzó ember volt Assisi Szent Ferenc is, akiről az van följegyezve, hogy még az állatok is örvendettek szeretetre méltó egyéniségének. A reformációkor pedig, éles ellentétben a vezető reformátorokkal, a Genf mellett megégetett Servet Mihály látszik leginkább az optimista tipus hirdetőjének.

Az unitárizmus legkiválóbb képviselői, a bűnről, az emberi természetről, a megigazulásról szóló tanaikkal ezen iránynak a képviselői. Az Ádám vétke, az ember természetének teljes megromlottsága, a helyettes elégtétel már kezdettől fogva kifogás tárgyai ebben az irányzatban s helyettük az ember jóravaló hajlamába, a haladás és tökéletesbülés lehetőségébe vetett hit evangéliumi optimizmusa az irányadók. Legkiválóbb képviselői ezen irányzatnak Parker, Channing Amerikában és a nagy bölcsész, Martineau Angliában.

Még egy ilyen hézagos ismertetésben is nagy hiba volna, ha elfeledkeznénk ezen kérdéssel valo foglalkozás közepette a ma élő legnagyobb és legnépszerübb vallásos szellemről, Rabbindranath Tagoreról. Az az irány a vallásban, amelynek ő a hive, a *Bramo szomaj*, amelynek fejlődése különben lapunkban ismertetve volt,* az élet tagadásával szemben az élet értékét hirdeti. A Bramo szomajnak az az ága, amely Kendru Keshub Sem alapján áll, különbözik ugyan sokban a Tagore-ék irányától, de a világnézetük alaphangja a föltétlen optimizmus mindkettőnél. Tagore az, aki ennek az optimizmusnak a legragyogóbb lelkesedéssel és magával ragadó művészettel hangot tud adni. Ő is látja a világon a halált, az erkölcsi romlottságot. Ezeknek azonban csak átmeneti fontosságot tulajdonit. A halállal szemben ott van a mindig tapasztalható ujjászületés, az erkölcstelenség szerinte csak fejletlen erkőlcs. A rossz problemájában azt fejtegeti, hogy még egy rabló banda sem áll teljesen erkölcstelen alapon. Az egész világot kirabolhatják, de egymást nem. Erkölcstelen céljaik kivitelére erkölcsi eszközt, az összetartást, egymás segitségét

* Ferencz József V. K. 200 l., továbbá: Az új kijelentés. 353 l. és Hindu theismus XXXI. Mindkettő Péterfi Dénes tollából.

kell, hogy igénybe vegyék. A Buddha-féle lemondás, vezeklés jelentőségnélküli előtte. „A végtelen lény örömben jelenti ki magát előttünk.“ Elvei, világfelfogása teljesen egybehangzók. Lírai költészete éppen úgy telve van vallásos érzelmekkel, mint vallása az élet szeretetével. A háború, a népek uralom vágya, az elnyomatás sem tudja elvenni kedvét napfényes optimizmusától. Az erkölcsnek győznie kell, még pedig csupán a maga eszközeivel: fegyver nélkül, amint azt Jézus is hitte és hirdette.

Ezek után áttérhetünk arra, amidőn az elmondottakból következtetéseket vonhatunk le. Látni való, hogy az emberi lélekben a vallás két egymástól elütő felfogásban, szinezetben jelent meg. Egyikben a lét, az emberi természet, az ember sorsának sötét, vigasztalan oldalát látjuk; a másikban pedig a napsugaras, biztató, erősitő hatalmát. James Vilmos az előbbiben, a pesszimista tipusban, nagyobb mélységet lát, mint az optimizmusban. Ezt azonban nem írhatjuk alá, sőt éppen azt látjuk, hogy ez az irányzat — jóllehet elismerjük, hogy némely képviselőjénél csakugyan mélységekben jár — sok bajnak lett a forrása.

Ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy a tiszta optimista tipust nem úgy kell értelmeznünk, hogy az a katholikus lelkületnek, a másik pedig a protestáns lelkületnek felel meg, hanem másképpen.

Hol találjuk meg az eredendő bűnről, az ember akaratának romlottságáról, a helyettes elégtételről szóló tanokat? Ma ez a fontos, mert hiszen ezek a tanok, amelyek pesszimistáknak mondhatók. A felelet könnyű. Az úgynevezett orthodox egyházakban. A katholikus egyház ugyan enyhitett az Augusztinus tanán a jó cselekedetek értékének az elismerésével, de a hivatalos ős katholikus egyházi tan mégis csak — ellentétben a James felfogásával — sötétebb szinezettel teljes. Az orthodox protestantizmus, amennyiben az alatt a lutheri és kálvini irányzatot értik főképpen, teljesen pesszimista. Ellenben a modern katholicizmus (a modernizmus) és a szabadelvű protestantizmus egészen az optimista iránynak a hive. Az unitárizmus már kezdettől fogva ezen irányzat hive volt s igy már ebből a szempontból is alapos kifogás alá eshetik a James általánositása. Ugyancsak a hindu régi világmegvetéssel kiáltó ellentétben áll a mai Tagore-féle optimista irányzat.

Most önként következik az a kérdés, hogy a két irányzat közűl melyik a megfelelőbb, melyik tarthat igényt a győzelemre, melyikben találhatjuk föl a vallás lényegét?

Hogy a feleletet megadhassuk, a következőket kell megfontolnunk.

A vallás már a szó jelentésénél fogva is állitás, igenlés. A pesszimizmus pedig tagadása az élet, a világ, a boldogság vagy az erkölcsi lehetőségek valóságának, értékének. Valósá-

gos iskolai példája ennek Schopenhauer, a pesszimisták királya, aki ezt a világot a lehető legrosszabbnak tartja. Igaz, hogy az emberről, az emberi akaratról való sötét képet festők az emberi lét sötét oldalával szemben oda állítják az Isten kegyelmét, a megváltás nagyszerű tényét. Csakhogy ennek egy nagy hibája van. A megváltás a más világra vonatkozik. S sohasem feledhető el Böhm Károlynak a kiváló gondolkozónak eme mondása: „Az újkorban rá jött az ember arra, hogy tulajdonképeni lakhelye a föld." Nem elég vallásos élmény az, ha hiszem, hogy megromlott, tökéletlen voltomat kiemeli az isteni kegyelem egy rajtam kivül álló nagy önfeláldozásból kifolyóan az örök kárhozatból, hanem éreznem kell azt, hogy a magam ereje, a bennem levő fénysugár is, mint a mindenség alkotójának egy kicsinyke része, beleolvadni kivánkozik és tud is a végtelen nagy fényforrásba. Ez az esdő vágyódás és akarat nekem az emberi méltóságnak megfelelő életet tud teremteni s ez a világ nem egy elveszett éden, hanem egy leendő Istenországa.

A vallás az emberi szellem egyik legragyogóbb jelensége lévén, nem szabad régi letűnt idők emelt felfogásának kórhadt pillérjeire állitani. Nem szabad úgy fogni fel, hogy azért hiszem, mert valamikor Ő így mondotta. Nem állhat pusztán a tekintély alapján. Hanem olyannak kell lennie, amely a haladott, korszerű emberi szellemmel teljesen összehangzó. Nem lehet a vallást a tudománytól egy másik székbe tenni, amint azt Apáthy ajánlja,[1] hogy aztán bármit elhigyjünk, amit a vallás nevében mondanak. Ami vallásos igazság, az a tudományban sem cáfolható meg. Az igazság mindenütt igazság. Lehet, hogy a tudomány sem igazolja, de nem is cáfolhatja meg.

Ezeknek az elveknek figyelembe nem vétele volt az oka sok bajnak. Ezért kellett a 16. és 17. században az erkölcstannak felszabadító hadjáratot inditania a vallás ellen s ez az oka a jelen idők vallásos válságának. Nem kisebb emberek, mint a nagy theológus Harnack és a nagy bölcselő Paulsen ebben keresik okát korunk vallásos válságának,

A vallás tehát mindenképpen a maga igazi természetét, az optimizmust kell, hogy magára öltse. Ez felel meg a vallás igazi lényegének, de ezzel tud is együtt haladni a tudománnyal, erkölcstannal s teremthet értékes és minden tekintetben haladó, egy isteni célgondolatnak (Schneller) megfelelő emberi társadalmat. Az orvosnak nem az a hivatása, hogy a betegnek fejtegesse a betegségek halálos kimenetelének biztos voltát, hanem mindent megtegyen a betegség eltávolitása, a szenvedések megszüntetése és az élet meghosszabbitása szempontjából. Wilde Oscar, akinek magaviseletéről erkölcsi szempontból lehet jogosan elitélő véleményünk, de akitől az elfo-

[1] Álom és valóság. 1904.

gultság sem tagadhatja meg, hogy a szellem magasabb értékei iránt kiváló érzéke volt, azt mondja egyik regényében, (Dorian Gray arcképe): „Az élet nagy titka abban áll, hogy ápoljuk a lelket az érzékek segítségével és az érzékeket a lélek segítségével."

Az önmagát és önmagának becsét ismerő emberi lélek erős hite megedzi az akaratot az élet nagy küzdelmére. Nekünk nem elég egy túlvilági optimizmus, mi ezt a világot is Isten országának akarjuk tudni; az égnek akár mennyi fellegje van, nem feledkezünk meg napjáról, kékjéről és ragyogó csillagairól. Ha dúl a gyűlölet, tomból a hatalom minden örjöngése és az erkölcs és becsület, az igaz munka és nemes törekvés mind gúny és nevetség tárgya: ne essünk kétségbe. Azt mondjuk Tagoreval: csak átmeneti, csak időleges. Nem várjuk hitünknek, lelkünk nemes voltának valami jó valutájú ország pénzével való jutalmazását. Azt mondjuk: az igazság, a nemesség már önmagában érték. A legfőbb igazság, az Isten, így jelenik meg a lelkünkben s biztosít arról, hogy nem csalta meg a világot, aki ő hozzá a legközelebb állott s azt mondotta: „Ne féljetek. Én meggyőztem a világot."

A vallás lényege tehát boldogító, fölemelő, magával ragadó hit, tiszta optimizmus.

Ilyen volt s ilyen az unitárius ember vallása.

Benczédi Pál.

TARCSAFALVI BOROS JÁNOS ENCHIRIDIONJA.

Dr. *Boros* György barátom volt szíves figyelmeztetni egy a magyar unitárius egyház kolozsvári levéltárában őrzött nótesz-alakú és disznóbőrbe kötött kéziratra, melynek címe: „Breve Enchiridion Johannis. *B. Tarcsafalvi* Ab Aera Christianae Salutis 1699. die 2da Augusti Mensis." A kis „kézikönyv" (enchiridion) hosszukás 16-od rétben 85 oldalra terjed. Különböző, néhol gyenge tintájának színehagyottsága és kivált alsó levélsarkainál a széleken az olvasók kézfogásai a szöveg olvashatóságát több helyen tönkretették. Az előtte levő 8 s az utána következő 5 oldalra 1814—1836. közt más kéz tett jegyzeteket. Ezek közül legtöbbet ér a „könyvek széleinek vagy egyéb matériainak, eszközöknek megfestegetésére készítendő külömb-különféle színeknek mestersége"; azonban ez is csak a piros és sárga festékek készítéséről szól.

A jegyzetek íróját még Szinnyei sem ösmeri a „Magyar Irók"-ban. Csupán az előttünk álló nóteszből tudunk meg annyit, hogy az udvarhelymegyei Tarcsafalván született; édes apja Boros Ferenc volt s édes anyja 1735. junius 3-án majdnem százesztendős korában halt meg Tarcsafalván. Tarcsafalvi B. János, — ahogy magát írta — 20—25 éves korában 1704. julius 17-én vette feleségűl Fiátfalvi *Szabó* Zsigmond 16 éves leányát, Erzsébetet, a kitől József nevű fia született 1705. julius 3-án. Feleségétől azonban 1708. január 18-án elvált s a következő esztendőben, fia is meghalt. Időközben az író 1705. áprilisában tarcsafalvi mester, 1708. április 24-én pedig tarcsafalvi unitárius lelkész lett. Ezt az állását 1715. április 25-én a gagyi (szintén udvarhelymegyei) lelkészséggel cserélte föl s már julius 16-án másodszor is megházasodott, feleségűl vévén *Berei* András leányát, Zsuzsánnát. Ettől 1717. április 7-én született első fia, Áron; 1718. november 13-án a második, 1721. április 24. (burokban) a harmadik, — leánya pedig 1726. május 7-én. Három utóbbi gyermekének neve nem maradt reánk. Időköz-

ben Boros többször változtatta működése helyét. 1717-ben Tordátfalvára, 1723. április 24-én Medesérre, 1727. december 20-án Székelyudvarhelyre, 1735-ben Bözödre ment át s így Udvarhelyszékből egész életében nem mozdúlt ki. Ekkor szakadtak meg naplójegyzetei is. Halálának idejét nem tudom.

Krónikája, teljes szövegében így hangzik:

Anno 1699.

Tiszteletes püspök Almási Mihály uram és ő kegyelmével együtt az ecclesiai dolgokat igazgató t. papi, professori személyjeknek jó tettczéséből rendeltettem és adattattam ki a kolozsvári collegiumból Udvarhelyszékre, Székel-Kereszturra die 6 Augusti, mesterségre.

Die 23dik Septembris nagy, látható fogyatkozás volt az napban, déltájban 12 órakor: nem külömben, mintha csak éjtczakai holdvilág lött volna.

Anno 1700.

Ezen esztendőben tavaszra kelve, mikor az őszi vetés szépen kezdett volna zöldülni és nőni, hirtelen való meleg üdő folyván, nagy szél zuhatar támad, úgy annyira, hogy az úton, mezőn levő s járó ember, még barom is nem mehetett kivált a hegyekre, mert onnét visszavetette, a földről az embert felragadta, másutt lehajtotta, a terhes szekeret elforditotta, mely három napig éjjel-nappal tartván, végre olyan havat fúva nagy hideggel, hogy a szépen újult s kikölt gyenge vetéseket, mind őszit, mind tavaszit, elvonta és a búza őszi vetés azon esztendőben igen léhásan terme, sőt sok helyen semmi sem is termett, hanem többire az őszi búzatermést mind ki kellett szántani és egyéb maggal bévettetni.

Ebben az esztendőben némely helyeken és városokban fényes nappal, tiszta üdőn, mikor sem esőre való felhők nem láttatának, hallatott rettenetes mennydörgés és villámlás, kiváltképpen Szebenben; mely Isten itéletiből országban következő veszedelmeknek praefugiumi, jelei voltak, azoknak ugy con. melyek e könyvecskében summáson feljegyeztettek.

Anno 1701.

Die 4-ta May mensis, tisztességes hívatal szerént költöztettem Fiatfalvára, ugyan mesterségre.

Die 12 Junii rettenetes földindulás volt, éttczaka éjfélkor tájba.

Anno 1702.

Proprios libros proprio sumptu acquisitos habeo hos:
Biblia 2, versionis Francisci junij cum annotationibus

Tremelly in minori folio; unum vulgatae versionis distinctis versiculis in octavo folio.

Calepinum septem lingvarum; Enyedinum, latinum et hungaricum in 4-to folio.

De vera et falsa cognitione Dei patris F.-et S. S. latinum, in 4-to folio.

De modo et accommodatione vitae, hungarus in 4-to folio.

Chirografia pestis pestium, impressum, in octavo folio.

Pestinsus munkája az lelkiismeret akadékirul in 12-mo folio, arannyal . . . tusban

Egynehány kötés conciok és concios könyvek.

Extemporaneus orator, in 12 folio.

Encyclopedia tomus 4-tus, de etyca.

Polytica et scholastika Bullingeri commenta(rii) in Esaiam, Ieremiam et Danielem prophetam in folio, scilicet hi 2 libri.

Alberti Borhoushi opus.

Davidis Citthrei commentarius in Apocalypsim.

Dictionarium latine et Graeco.

Psalterium novum 1.

Cancionale novum 1.

Promptuarium in folio latinum.

Puteamen oratorem in 12 lucidam tandem hungaricum in 12 folio.

Totius philosophiae digesta.

Rhetoricam Vosty impressum in 8-vo folio.

Polycarpi Lejteti orationes pleniorem et Graeca G. . . . Gaspari Bartholomei loc . . . hetembrale novum praedika.

Petri Peredi opus medicum.

Homeri Iliadis opus.

Vestibulum pro pueribus.

Anno 1703.

Magyarországnak nagyobb része Rákóczi Ferencnek hűségére állván, az német császári birodalom ellen rebellál és az kuruczok mind Magyarországban s mind Erdélynek némely részeiben az szélyek felé praedálást tesznek s az erdélyi praesidiumban levő németeket az ellenek kiindult erdélyi magyarokkal edgyütt fogyattyák, dúlják, fosztják; némelyeket elfogván, magok közzé, Rákóczi hüségére esküttik. És végre Erdélyben be is szélednek és sok praedálást tevén, sok tartományokat meghódoltatnak és Rákóczi hüségére eskütnek s nevezet szerént pedig egy Guthi István nevü kapitány az Mezőségen keresztül Marus széken által Udvarhelyre jövén, az ott levő castélyban levő németeket megszoritván, feladgyák az várat és az Rákóczi hüségére holdoltattyák, mind egész Udvarhelyszék lakósaival, az kiket maga mellé táborban fel szedett, mind az egész parasztsággal és az otthon tapasztalt nemességgel és Segesvár alját megszállja az 1704-dik esztendőben, karácsony

után két hetekkel, erősen ostromolván. Az (város)ban szorult kevés német praesidiummal az magyarok az kuruczokra küldvén, sokan az piacon és az utczákon és kapukon elhullanak és ostrommal meg nem vehetvén, némely utcáit meggyujtván, tűzzel megégetvén, ő kiszáll alóla. Azonban német erő jüvén fel Medgyes felől ellene, azoknak eleiben indul és Segesváron alól Holdvilág és Ebesfalva között megütközik, holott mind az kuruczokban, mind az Udvarhelyszékiekben ezeregynehányszázan ottvesznek. Maga Guthi az ő gyülevész seregével elszaladván, Thordán megölettetik és Udvarhelyszéknek nagyobb része az rebellio miatt megégettetik és felprédáltatik.

Tizenhetik napján Szent Jakab havának házasottam meg és vettem el Isten törvénye szerént jövendőbeli házastársul fiatfalvi Szabó Zsigmond hajadon leányát Erzsókot, 16 esztendős korában, kivel Isten adgya, hogy élhessek szent neve dücsőségére, lelkemnek, testemnek üdvességes hasznára és nyugodalmára, mind holtig.

1704.

Erdélyben levő némely tartományokból, mind vármegyékből, mind székekben egyben gyülekezett kuruczság in anno supra notato egyszer is, másszor is hol edgyütt, hol másutt az német erő által vesztegettetik, fogyatiatik. Nevezet szerént penig aratás tájba Szeben alatt, őszszel Mindszent hava tájban Kolosvárnál megverettetik, holott is sokan hullanak el mind az erdélyi s mind az magyarországi kuruczság közül etc. és csak nem teljességgel eloszlattatnak, holott n. Daniel István kapitány is el esett, Udvarhely széki, vargyasi.

1705.

Ebben az esztendőben, Szentgyörgy nap tájban, mesterségre való tisztességes hivatal szerént költöztettem in propriam meam patriam Tartsafalvára, mesterségre.

Szent Jakab havának harmadik napjára virradólag az Isten bölcs tetszéséből fiatfalvi Szabó Erzsébet feleségemtől született egy küs fiam, kit kereszteltettem Józsefnek, die 26 ejusdem mensis.

Isten nevelje s éltesse maga dicsőségére, szerelmes szüleinek örömökre, sokaknak hasznára, maga testének, lelkének üdvösséges hasznára.

Az régi jó emlékezetű tarcsafalvi böcsületes ecclesia filialissával Felső- és Alsó-Kadátsban levőkkel edgyütt, istenes jó indulattyokból ugyan az tartsafalvi mater ecclesiában való régi, megavult és már szintén leromlandó félben levő mesterségházat elbontván, mind alkolmatsabb helyre és fundamentumra, nagyobb részint új borona fákból, tisztességes házat épitett, nemzetes tarcsafalvi Pálffi Ferencz uram egyházbiróságában és Gáspár Mihály szentegyházfiuságában, az ő kegyelmek industriajok által.

Anno 1706.

Ezen esztendőben az Erdélyben levő német praesidium az erősebb helyekben, várakban, castélyokban bészorittatik és ostromoltatik; végre némely helyek ostrom által meg is vétetnek az kuruczoktól és az Rákóczi Ferencz paroncsolatjától el is hányattatnak; nevezet szerént Segesvár, Medgyes, Udvarhely és többek. Azon ősszel a német császárnak más armadája nagy-készületre bejött Magyarországon által. Sibói sánczot az kuruczoktól, gyalog hadjuktól megveszi mindeneknek... nem kevés veszedelmével és azután fel Erdélyben jövén, a Rákóczi hadai innet készoritatnak és a német a dánusokkal együtt covartélyban szállittatik és a föld lakosi sokan hazájokat elhagyják, mind nemesek, úri rendek, mind parasztokErdélyből ki oszlanak. Akik penig megmaradnak, fizethetetlen saczczoltatás alá esnek, melyet le nem fizethetnek. Nagy kinozások, csigázások lesznek, mely miatt sokan meg is halnak.

Ugyan akkor Görgény városában vagy határában kuruczok szorittatván a némettől, egész télen által ostromoltatik, de meg nem vétethetik, hanem végre a benn szorultaknak kapitányok elesvén, a vitézek magok oda hagyják a városť, holott egy nehányszori ostromon circiter kétezer német el is hullott. A várban találtatott egy férfi Zöldi Gáspár és egy leány meg... fol...

Ebben az esztendőben ujjólag bejövén az Rákóczi hadài Erdélyben, az németek ellen nem resistalhatnak, hanem ősszel Magyarországra kinyomol és nagy sokakat a föld népe közül magával kiviszen.

A német generalis Rabbuthin Bussi császártól kihivattatik Erdélyből.

Anno 1708.

In hoc anno, die 18 Januarii divortiatus sum a conjuge impura Elizabetha Kovats Fiatfalviensi.

In hoc anno secundum divinam vocationem ex beneplacitu reverendi episcopi domini Mihaelis Almási, totiusque sancti Consistorii Claudiaci assumptus sum in officium pastoratus, festo divi Georgii, 24-ta die Aprilis, Tarcsafalvini.

Ezen esztendőben más, új generalis küldettetik Rabbutin helyibe az német császártól, ugy mint Georgius Chrighaumb,[1] aki némely el hányattatott városok és kastélyokat megépittetett, erősitett.

Közli: *dr. Márki Sándor.*

(Folytatjuk.)

[1] Kriegbaum.

JÖVŐNK ISTEN KEZÉBEN VAN...

A rossz előre veti árnyékát. Midőn azt éljük — aggódva tekintünk körül, keresve a módot, alkalmat, hogy kikerüljük, vagy ha az nem lehetséges, hogy annak nyomasztó voltán enyhitsünk.

Ezen aggodalmak közepette vagyunk most is. A jövő határát sűrű köd boritja. Csak sajgás, sejdités, remegés — a felkorbácsolt szenvedély kitörni akaró háborgása; bármerre tekintünk, a kivezető, reménységet adó út irányát nem látjuk. Ha elgondolkozunk fajunknak ezen nyomorúságos, mindenektől elhagyott helyzetén, nem csoda, ha néha a csüggedés bénító, leverő hatását érezzük.

Mindazonáltal elcsüggednünk nem szabad!

Sok komor, nehéz időt értünk már meg. Úgy látszik, — a jelek legalább azt mutatják, hogy most is keserves, súlyos napoknak megyünk elébe. Megújulnak a megpróbáltatások — mult századok legyőzött viharai, — ahol azonban egykor a kitartás, az igazságban bízó, csüggedést nem ösmerő előretörés nagy áldozatokkal, de mégis a helyzet ura maradhatott.

A multnak ezen szomorú, de mégis dicsőséges napjait hozzuk emlékezetünkbe. Midőn az események sötét felhőit látjuk felénk közeledni, ne vonuljunk félre kislelkű lemondással a kitörő vihar elől, hanem megerősítve magunkat igazságunk megtámadhatatlan voltában, melyet törvény, méltányosság és az elfogulatlan világ közvéleménye támogat, bízó szivvel az Isten igazságosságában, ki a gyengék, — a világ hatalmasai által elnyomatni akarók — védője, menjünk elébe a várható eseményeknek: előadva igazunkat, abból nem engedve, tudva azt, hogy amit most veszítünk önkéntes lemondás árán, az nem csak a miénk, hanem a késő unokák becses öröksége, melyet minden törvényes eszközzel megvédeni szent kötelességünk...

Emelt fővel, Isten felé fordított tekintettel fogadjuk az eseményeket. „Nincs veszve bármi sors alatt, ki el nem csüggedett."

Báró Petrichevich-Horváth Kálmán
főgondnok.

ORBÁN LAJOS.

(1889–1923.)

A hűséges fiú még a szépséges Balaton mellett sem tudja feledni a besztercei hegyeket, Nagyenyednek gyönyörű vidékét, Kolozsvár kedvességeit s állandóan visszakivánkozik édes szülőföldjére: Erdélybe. Hogy szeretnék én ott veletek együtt lenni s együtt munkálkodni kicsiny Egyházunkért — írja — s milyen boldog lennék abban a levegőben, abban a környezetben barátaim között, közelebb szülőinkhez, testvéreinkhez s mindenhez, ami nekem drága.

Mikor aztán az újszékelyi unitárius egyházközség megbizottjai a kissolymosi templomban beszédét meghallják, bár nincs egyenes megbizásuk, azonnal meghívják lelkészül.

A szónoklat minden kellékével rendelkezett e fiatal lelkész. Gondolatai meglepőek, kifejezései sajátosan újszerűek, hangja a férfias erőnek szépségével színezett s alakja és mozdulatai a lendületnek örökös segítői. Koncepciója művészies, egységes s gondolatvilágának előtárása fokozottan haladó, addig, amíg eléri mind külsőleg, mind belsőleg, teljes hármoniában a célt, a magaslatot.

Egy-egy jól sikerült beszéde drámai erővel hat s hallgatósága minden alkalommal jó érzéssel és nemes örömmel távozott a templomból. Minden kiadott beszéde, mint annyi virág, üde és üdeséget áraszt, de egyszersmind tevékenységre is sarkal. Meglátása prófétai.

Tehetségei, kiválóságai csakhamar ismertekké lesznek s Keresztúr és vidéke színi alakitásaiban gyönyörködik, szavalatait bámúlja és énekét csodálja és szereti.

Az Unitárius Egyház című lap belső munkatársa elbeszéléseivel, leirásaival, vallás-erkölcsi tanítási míntáival s minden nemesebb célú törekvésnek meggyőződéses harcosa.

Szépérzéke s kiváló képessége a rajzolás és festészet mezején is eredményesen mutatkozik.

Egyházának elszánt, bátor, lelkes és öntudatos harcosa. Mint ilyen, Fogarasban négy hónapig ártatlanúl együtt szenved az internáltakkal. Pillanatig sem csügged. Mindenkit vígasztal. Karácsonykor ő tartja a táborban az istentiszteletet az összes jelenlevők kivánságára. Ez volt életének egyik legmeghatóbb tevékenysége.

Amíg más szomorkodott és aggódott, ő ihlettel festette a fogarasi nagyszabású havasokat s várta az időt, mikor híveit újból viszontláthatja.

Szive állandóan, mindig hevesen dobog s bár 34 éves korában felmondja a szolgálatot, addig arra képesíti őt, hogy élményekben kétszer olyan gazdag lehessen, mint akinek öreg korig adatott élnie.

Ez a szép lélek szép világot varázsolt magának s úgy járt az emberek között, mint a jóság s a szeretet. Ideális, a reális életet nem érti s ártatlan lelkében a szép éli meg önmagát folytonosan.

Barátot megbecsűlt, amellett kitartott épen úgy, mint eszméi, elvei mellett.

Nagy családját szerette örömében és bánatában s megérte azt az időt is, hogy maga is családot alakíthatott. Rövid élet, tragikus élet!

Legnagyobb gondja, hogy beteg szívét gyógyítgassa s elhatározza, hogy csak otthonának s híveinek él, amíg teljesen megerősödik, hogy aztán újból súgároztathassa lelkén keresztűl minden jó embernek a szépséget és jóságot.

A sziv, ez a beteg szerv, összeroskadott; a bánat és keserv elárasztotta a családot; a pillér kettőbe tört; az oszlop kidőlt.

A jövő Istené, a mienk a kötelesség. Ránk vár a hivatás, hogy ne hagyjuk elveszni az ügyet, melyért a megboldogúlt annyit, annyit fáradott.

Dr. Kiss Elek.

KÜLÖNFÉLÉK.

„Ime, kiméne a magvető vetni.“ Az élet sok szép jelensége között egyike a legszebbeknek a természet tiszta kebelén magot hintő földmives. Amint az édes anyaföld lehelletétől megittasúlva pacsirta szó mellett hasogatja a termő barázdákat s az aratás urába vetett hittel és jó reménységgel szórja a magvakat. Ember nélkül is szép a természet. Nincs az a művész, aki termelő erejével túlszárnyalni tudná a természet egyszerű jelentőségeit. Egyenként is szépek ezek a jelenségek, a maguk egységében pedig utólérhetetlen összhangba olvadnak. De ezt az összhangot mégis csak az ember teszi teljessé. Nem az az ember, aki bünös hajlamokkal megzavarni törekszik a a természet örök törvényszerüségét, hanem az, aki beleolvad annak szép hármóniájába s csillogó szemeivel és nemesen szárnyaló lelkével, kezének munkájával és szivének érzéseivel gazdagabbá és szinesebbé teszi azt. Ez az ember a természet lelke. Ilyen lehetett az a magvető, aki Jézus figyelmét megragadta ott a galileai szép szántóföldeken, hol az ekenyomában arany kalász-tenger hullámzott végig. Azonban a vetésnek nemcsak szépsége és gyönyörüsége van. Nem csupán énekhang és pacsirta-dal kiséri a földbe hintett magvakat, hanem sok verejték, sok küzködés és tenger aggodalom is. Az elhintett magnak csak egy része hull a jó földbe. Bármilyen tiszta legyen az elszórt mag, de akármikor eljöhet az ellenség, aki konkolyt hint a tiszta búza közé. A vetés és aratás közti hosszú idő alatt sokszor megjelennek az aggodalmak viharfelhői, amelyek láttára nem tehet egyebet a magvető, mint imádkozik. Bizony sok gyönyörüsége, de sok küzdelme és csalódása is van a magvetőnek; mert a jó vetéshez jó időjárás is kell. Az időjárást pedig nem ő szabályozza. De nemcsak a földmives magvető. Magvetők vagyunk mindnyájan az élet nagy mezején. Egyikünk a dúsan termő Kanahán gazdag humuszát, másikunk az élet kavicsos és sziklás oldalait szántogatja. Minden munka, amit a jövő érdekében végzünk, egy-egy magvetés. Magvetés a szülő, a tanító, a próféta, a költő, az iró s a szónok munkája, a martyr szenvedése és halála. Magvetés egyik nemzedéknek a másikért hozott áldozata. De nem csak az a magvető, aki tiszta búzát vet a földjébe. Vannak konkolyhintők. Vannak, akik „szelet“ vetnek, akik a testnek vetnek

veszedelmet, akik bűnös indulataiknak áldoznak. Magvetés ez
s, de ez nem a léleknek, hanem a sátánnak a munkája, mely
zavarja az élet szépségét. Csak, aki tiszta búzát, jól művelt
öldbe vetett, az várhatja jó reménységgel az aratást. Még így
s csalódhatunk, mert a szelek járását s az idő változásait
nem mi kormányozzuk, s így kárba veszhet minden fáradsá-
gunk. De csalódjunk bár ezerszer, legyen hiába való verejtékes-
ségünk, mégis újra kezdjük vetésünket, mert legyőzhetetlen
belső sugallat hirdeti, hogy az aratás ura el nem veszhetett s
a vetés után mégis csak aratás következik. A jégverte határon
ismét csak új barázdákba állunk; mert a vetés az élet törvénye
s mi ennek a törvénynek ösztönszerűleg hódolunk. A többi az
aratás Urának kezében van. *V. A.*

Nagy János nyárádszentlászlói unitárius lelkész Kolozs-
váron a Klinikán meghalt s hűlt tetemeit a kórházi kápolnából
Ürmösi Károly esperes megható beszéde után az unitárius
egyház főjegyzője, titkárai, a theol. akad. tanárai és hallgatói,
a főgimn. igazgató, tanárok és mások elkisérték az állomásig,
hol néhainak lánya, Gál Elekné könnyezve mondott köszönetet
a jelenlevőknek.

Nagy János tetemei otthon fognak pihenni jól megérde-
melt pihenést az után a zajtalan, de becsületes munkás élet
után, mit Ő egyházunk életében őrállomásán végezett. Legyen
emléke áldott s pihenése csendes!

Létay Balázs élénken élhet sokunk emlékezetében. Állandó
jókedve, erős munkabirása s kiválóan éles esze mindenkit meg-
lephetett, aki közelebbről ismerte.

Dr. Pósta Béla kolozsvári egyet. tanár kiküldette a háború
előtt Angliába, a British Múzeumba, hogy ott tanulmányozza
az assyr-babyloni ásatásokat.

Amikor 1913-ban Párisból Angliába jött, lélekzetvissza-
fojtva vártam a Victoria Station-on, hogy kalauzolhassam tovább.

Nagy szorgalommal dolgozott a British Múzeumban, ahová
igen könnyen bejuthatott Hankinson Frigyes unitárius lekész
segítsége mellett.

Tanúlmányai egyre szaporodtak s lelkesedése folyton nőtt.
Nagy tervekről tárgyaltunk London végtelen utcáin.

Jött a háború, őt azonnal visszahívták és nemsokára
elesett a harcmezőn.

Munkáit Hankinson Frigyes hazahozta s 1923. dec. 16-án
ünnepélyes gyűlés keretében adta át a szegedi egyetemnek a
Rector elnöklete mellett.

Dr. Veszprémi, a Rector, meghatva mondott köszönetet,
hogy a jó barát magyar barátjának dolgozatait megőrizte s
azokat a rendeltetési helyükre juttatta. *Dr. Kiss Elek.*

A Christian Life 1924. dec. 22-i számában olvassuk, hogy
a Weld-Blandell expeditió 1922-ben felfedezett Babyloniában

egy négyoldalú prizmát, amelyen megtalálható 4000 évtől kezdve az összes királyok neve Hammurabiig el. Hammurabi negyedik utóda Ammizaduga volt, akinek kírálysága 8-ik évét az *„arany-trón“* évének nevezték.

Ennek idejében élt Babylonban egy csillagász, aki 21 évig pontosan feljegyezte a Venus első és utolsó feltűnését a reggeli és estvéli égen a nappal való összekötöttsége minden fázisában. E feljegyzések tették lehetővé most, hogy az akkori chronologiát helyesen és pontosan megállapíthassák.

A Church Times szerint a Hammurabi ideje, aki egykorú volt Ábrahámmal, a zsidók ősatyjával, 2067—2024-ben állapítható meg teljes pontossággal. *K. E.*

Előfizetési felhivás! Tisztelettel jelentem, hogy *„Az Ótestamentum vallás-erkölcsi megvilágításban“* címen egy kb. 20 íves könyvet óhajtanék legközelebbről kiadni. A kiadással járó költségek olyan nagyok, hogy azokat egy ember meg nem bírja. Azokhoz fordulok tehát, akiket érdekel egy ilyen munka s akik készséggel segítenek engem abban, hogy Egyházunknak előmenetelét ez által is munkálhassam.

Az Ótestamentum lehető történeti sorrendben vonúl el előttünk e munkában, a vallás és az erkölcs szemüvegén szemlélve a dolgokat, illetőleg az Ótestamentumban található vallási és erkölcsi fölfogás tárúl előnkbe a maga fokozatos kifejlődésében. — Minden könyvhöz megadom a kellő bevezetést is s ezenkívűl némely művelődés és vallástörténeti fontosságú helyet bővebb magyarázattal kisérek.

Egy példány ára fűzve 150 lej lesz. Arra kérem azokat, akik e célra áldozni hajlandók, hogy sziveskedjenek azt velem sürgősen tudatni.

Megjegyzem, hogy munkám kidolgozása olyan, hogy azt a nagyszabású történetet, ami az ótestamentumi nemzeti küzdelemmel kapcsolatban előnkbe tárúl, bárki élvezettel és tanúlsággal olvashatja, még ha nem szakember is.

Dr. Kiss Elek
theol. akad tanár.
Cluj—Kolozsvár.
Unitárius kollégium.

MEGJEGYZÉSEK.

I.

„Az Unitárius Egyházi Törvények gyűjteménye“ I. köt. 96. s következő lapjain a *papszentelésről* ír a szerkesztő: dr. Tóth György. A 96. és 97. lapon leírja az 1907. évben Csókfalván tartott papszentelést s a 97. lapon 1. számú jegyzetben ezt írja: „A felszenteltek között volt dr. Pázsint Mihály, aki a lelkészségről régebben leköszönt, közben állami hivatalnok volt s újból kérte pappá leendő kinevezését. Újból felszenteltetett. (A hangsúly ebben az *újból felszenteltetett*-en van).

Ez nem felel meg a valóságnak. Rendes viszonyok között a papszentelést is végző zsinatok 4 évenként tartattak. 1891-ben a Torockón tartott zsinatkor dr. P. már nem volt lelkész, tehát ekkor nem szenteltetett föl, csak az újbóli kineveztetése után tartott csókfalvi zsinaton 1907-ben szenteltetett fel először és nem többször. Ez a száraz valóság.

Az Unitárius Egyház nem ismer s nem gyakorol többszöri felszentelést, helyesebben: ünnepélyes fogadalmat és ünnepélyes kibocsátást a lelkészi állásra. Ha többszöri felszentelést ismerne, akkor F. I.-el szemben is alkalmazta volna, de sem vele, sem dr. P.-al nem tette.

Fiatfalva, 1924. február 19-én.

Geréb Zsigmond,
unitárius lelkész.

II.

Dr. Borbély István a Ker. Magvető mult évi utolsó füzetében Pál apostol theologiáját az eredendő bünről tárgyalja s tárgyalásába (a 157-ik lapon) bevonja, amit a darwinismusról a Ker. Magvetőben 1882-ben és a rákövetkező pár évben írtam. — Téves beállítás. Én a darwinismus argumentumait az eredendő bűnnel kapcsolatban sohasem „próbáltam cáfolni“; ezzel a kérdéssel én egyáltalán nem foglalkoztam. Hanem a mit én célul tűztem ki — egy vallási folyóiratban talán csak megengedhető cél: megvédeni a theisticus álláspontot a materialistikus darwinismussal-haeckelismussal szemben.

Hogy Borbély meddő vállalkozásnak mondja, a mit írtam, szabadságában áll — ebben ugyan alig lehet Borbélyra ismerni, oly ugrásszerüleg vonja bé iratába tanulmányaimat. De másoknak is szabadságában áll kritikát gyakorolni s Borbélylyal szemben azokat a tanulmányokat tárgyi szempontból „jelesen irottaknak“ mondja a „Theol. Ismeretek Tára“ írója s a nagy

napilap, a „Nemzet“ kritikussa (1884-iki évf.-ban) „figyelemreméltó fejtegetés“-nek.

Ha Borbély az unitárius hitelvek kíalakulásának történetével foglalkozik, a darwinismusról szóló tanulmányaim felemlítésének tárgyilagosan ott volna helye, hol az *unitárius* vallási elvek az újabbkori természettudománnyal érintkeznek.

És éppen oly téves beállítás, amit folytatólag mivel Drummond Henrik „Természeti törvény a szellemvilágban“ c. művének és Armstrong A. Richard „Isten és lélek“ c. könyvének összehasonlításakor is. Az elébbi megkisérlette Darwin tételeit a hit dolgaira is alkalmazni s műve — írja Borbély csakhamar világhírre tett szert. Magyarul is két kiadásban jelent meg a Prot. Irod. Társaság tudományos könyvei sorozatában. Nagy hatását a magyar olvasók között nem tudta ellensúlyozni Armstrong A. Richardnak tanulmánya a vallás eredeti alapjáról, melyet 1898-ban Péterfi Dénes fordított le és tett közé „Isten és lélek“ cimen. Téves, elhibázott összemérés, mert Armstrong nem a Drummond munkája ellensúlyozására írta könyvét; vagyha nem téves s az összehasonlítás azért történt, mert az Armstrong könyvéhez általam írt előszóban a Drummond munkája említve van, akkor még kevésbbé érthető ez összehasonlítás, melyben Armstrong művének kitűnősége, a tudománynak helyes alkalmazása, tárgyának mélyebb felfogása teljesen észrevétlen marad. Én épp e tulajdonaiért fordítottam le e művet, mely a vallás eredeti alapját az ember tehetségeiben keresi és találja meg oly módon és olyan előadásban, hogy annak idején a „Magyar Kritika“ és más lapok a legkedvezőbben méltatták.

Hogy magyarban mégis csak egyszer jelent meg, ez sem Armstrongnak, sem a fordítónak nem tudható be; meg kell jegyeznem, hogy az Angol Unitárius Társulat könyvsorozatában 1914-ben a 4-ik kiadását érte el a mű s egyebek közt a „Times“ világlap is tudomást vett róla.

Ennyit a két könyv összehasonlítására.

A mi magát a darwinismust s általán a természettudományt illeti, én bizonyos határig tért engedtem annak s akkor kifejezett nézeteim mellett most is állok. De a szabadelvű unitárius keresztény theismus, — materialisticus darwinismussal szemben és a Drummond-féle vallási darwinismussal szemben is, — nemcsak iratom, hitvallásom, hanem életem is.

Cluj-Kolozsvár, 1924. jan.

*Péterfy Dénes.**

* Péterfy Dénes úr sorait annál szivesebben közöljük, mivel folyóiratunk egykori kiváló szerkesztőjének sem nagybecsű írói működését, sem egyéniségét bántani nem akartuk és nem is bántottuk.

A kifogásolt dolgokra dr. Borbély István nem kíván részletesebben reflektálni, mert fennti nyilatkozat után sem látja szükségét állításai módosításának.

A szerkesztők.